

Zamana Sövmeyi Yasaklayan Hadisin Tenkid ve Tetkiki

Abdullah Karahan
Dr., U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

İnsan için kavranması zor bir olgu olan “zaman”ın doğru olarak anlaşılabilmesine yardımcı olabilecek her bilgi büyük önemi haizdir. Yüce Allah tarafından Elçisi'nin sözleriyle insanlara aktarılan “zamana serzenişte bulunmayın, çünkü zaman Allah'tır” kudsî hadisi, “zaman” hakkında düşünce üretme gayretindeki insanlara açılım sağlayabilecek bilgiler içinde önemli bir yere sahiptir. Bu önemi dolayısıyla İslâm düşünce tarihinde zaman ile alakalı tartışmalarda gerek sübutu/sihhati gerekse metin içeriği ön plana çıkarılarak sıkça gündeme getirilen bu hadis, hadis tekniği açısından incelenmeyi hak etmektedir. Böylece tartışmalar daha sağlıklı bir zeminde yürüyecektir.

Klasik hadis kaynaklarının oluştuğu ilk dört asırdaki eserlerin birçoğunda yer alan bu hadis dört farklı metin öbeği halinde musanniflere ulaşmıştır. Söz konusu dört metin çeşidi birçok tarîke sahiptir. Çalışmada bu tarîkler ayrı ayrı sened tenkidine tabi tutulmuş, aynı zamanda senedlerle metinler paralel bir şekilde incelenerek metin değişmelerinde tutarsızlıklar olup olmadığı hususu tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca hadisin yorumu yapılarak hem metindeki yanlış anlamaya müsait bazı

hususlar aydınlatılmaya hem de hadisin İslâm düşüncesindeki yerine dikkat çekilmeye gayret edilmiştir.

Abstract

al-Jarh wa al-ta'dil of the Hadith that Prohibits Complaining About Time

Any kind of knowledge that makes "time" that is a difficult phenomenon for man to understand more conceivable is of great importance. In Islamic tradition (ilm al-hadith) there is a saying of the Prophet about "time": "Do not complain about time; because it is God himself". This al-hadith al-qudsi is important for human beings who try to produce ideas about time in that it might open new evolutions for them. Having been discussed in the debates about time in the history of Islamic thought because of its importance, this hadith deserve to be scrutinized from the point of view of method of hadith.

Found in many classical hadith works from the first four centuries of Islam, this hadith reached the authors of hadith (masannef) in four different texts. These texts hold a lot of chains of transmitters (tarîq). This article studies these chains individually from the angle criticism of chain (sanad). Examining both their chains (sanads) and texts in parallel, the article tries to determine whether or not there is any inconsistency in the textual change of the hadith. Commenting on this hadith, it also attempts to clarify some ambiguous points in the text of the hadith which might be understood wrongly, and ascertain the place of this hadith in the Islamic thought.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis tenkidi, Dehr, Zaman.

Key Words: Hadith, Hadith criticism, al Dahr, Time.

Zaman, insan hayatını bütünüyle kaplayan, hayatın her anını ve olayını ilgilendiren, ona derinlik ve boyut kazandıran dünyaya özgü bir olgudur. İnsanoğlu tarih boyunca zamanı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmış, zamanın evrendeki rolü, bir başlangıcının olup olmadığı, soyut-somut-izafi olup olmadığı, mekânla ilişkisi, hatta var olup olmadığı gibi sorulara cevaplar aramıştır. Bu soruları çözümlenmeye çalışırken birbirine yakın ve uzak çok çeşitli düşünce ve inançlar geliştiren insanoğlu, bazen zamanı tanrı makamına oturtacak kadar ileri gidebilmiştir.

Resûlullah'a peygamberlik görevi verildiği dönemde Mekke ve çevresindeki toplumlarda zamana ilâhî güç izafe eden bir inancın

yaygın olduğunu Kur'an bize haber vermektedir. *"Hayat, ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız; bizi ancak dehr (zamanın geçişi) yokluğa sürükler" derler. Oysa onların bu hususta bir bilgisi yoktur, sadece, böyle sanırlar.*"¹ âyetinde belirtildiği gibi, cahiliye Arap toplumunda insanlar kâinata olup biten her olayın yaratıcısı olarak zamanı görmüş, bu anlayışın bir neticesi olarak başlarına gelen musibetlerden zamanı sorumlu tutmuşlardır. Araştırmamızın konusunu teşkil eden sevgili Peygamberimizin kudsi hadis formundaki *"zamana sövmeyiniz"* sözünden anlaşılacağı gibi başlarına gelen kötü olaylardan dolayı zamana sövmüşlerdir.

Zamana sövmeyi yasaklayan hadis cahiliye toplumunun bu hatalı tutumunu haber vermekle kalmaz aynı zamanda muhtevası dikkate alındığında dehrî tanrı olarak görenlere bir cevap niteliği taşır. Hadisteki "Ben dehrim" veya "sizin zamana izafe ettiğiniz olayların asıl yaratıcısı Ben'im" diye ifade edilebilecek vurgular Maddecî, Tabiatçı, Metafizikçi yahut Dehrî anlayışları değerlendirirken Kelâm ve Felsefe bilginlerine önemli bir açılım sağlamıştır. Bu yönüyle İslâm düşünce tarihinde zaman ile alakalı tartışmalarda gerek sübutu/sıhhati gerekse metin içeriği ön plana çıkarılarak sıkça gündeme getirilen bu hadis, hadis tekniği açısından incelenmeyi hak etmektedir. Böylece tartışmalar daha sağlıklı bir zeminde yürüyecektir.

Klasik hadis kaynaklarının oluştuğu ilk dört asırdaki eserlerin birçoğunda yer alan bu hadis dört farklı metin öbeği halinde musanniflere ulaşmıştır. Metinlerdeki farklılıklar metin tenkidi bölümünde incelenmek kaydıyla söz konusu dört metin öbeği şöylece takdim edilebilir:

: : .1

Sevgili Peygamberimizin haber verdiğine göre Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "İnsanoğlu dehre söverek beni üzüyor. Hâlbuki dehr Ben'im. Her iş benim elimdedir. Gece ve gündüzü ben döndürürüm".

: : .2

Sevgili Peygamberimizin haber verdiğine göre Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"İnsanoğlu 'vay dehrin bize ettiklerine!' diyerek beni*

¹ el-Casiye, 45/24.

üzüyor. Sizden biriniz sakın 'vay dehrin bize ettiklerine!' demesin. Çünkü dehr Ben'im. Gecesini gündüzünü ben döndürürüm, dilediğim zaman ikisini de tutarım."

: .3

Sevgili Peygamberim (s.a.) şöyle buyurmuştur: "Dehre sövmeyiniz. Çünkü dehr Allah'tan başkası değildir".

: : .4

Sevgili Peygamberimizin haber verdiği göre Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Kulumdan borç istedim fakat bana vermedi ve kulum 'vay dehr, vay dehr!' diyerek farkına varmadan bana karşı kötü söz sarf etti. Zira dehr Ben'im".

Söz konusu dört metin çeşidi birçok tarîke sahiptir. Çalışmada bu tarikler ayrı ayrı sened tenkidine tabi tutulacak, aynı zamanda senedlerle metinler paralel bir şekilde incelenerek metin değişimlerinde tutarsızlıklar olup olmadığı hususu tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca hadisin yorumu yapılarak hem metindeki yanlış anlamaya müsait bazı hususlar aydınlatılmaya hem de hadisin İslâm düşüncesindeki yerine dikkat çekilmeye gayret edilecektir.

Hadis şerhlerinde bu hadisin yorumlarının, genel hatlarıyla konuyu açıklığa kavuşturmakla birlikte, konunun önemiyle paralel bir derinlik ve genişlikte olmadığı söylenebilir. Bu durum hadisin muhtelif açılardan incelenerek sağlıklı anlaşılmasını ve böyle önemli bir konunun doğru zeminde tartışılmasını güçleştirmektedir. Bizi, tek hadis şerhi denebilecek, bu araştırmaya sevk eden husus da dikkatimizi çeken bu güçlüğü aşabilme hususunda küçük de olsa bir katkı yapabileme umududur.

Sened Tenkidi

A. I. Hadis Metninin Senedleri

Birinci hadisi sahâbeden sadece Ebû Hureyre nakletmiş, ondan da tâbii neslinden Saîd b. el-Müseyyeb ve Ebû Seleme rivâyette bulunmuştur. Saîd b. el-Müseyyeb yoluyla gelen hadis *Buhâri*, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i*, Nesâi'nin *Sünen'i* ve Hâkim'in *Müstedrek'i*nde bir tarikle, *Müslim* ve *Ebû Dâvûd*'da ise iki farklı tarikle yer almıştır. Ebû Seleme tarafından nakledilen hadis ise *Buhâri*, Nesâi ve İbn Hibbân'a bir, *Müslim*'e iki farklı tarikle ulaşmıştır (Şekil 1). Senedlerin sıhhat durumu hakkında ise şunlar söylenebilir:

a. Sa'îd b. el-Müseyyeb Tarîki

a) *Ahmed 1*: Ebû Hureyre > Sa'îd b. el-Müseyyeb > Zühri > Süfyân > Ahmed b. Hanbel²

Senedin râvileri tek tek incelendiğinde hadis münekkitleri tarafından son derece güvenilir kabul edilen kimselerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Fukahâ-i seb'adan olan Sa'îd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), hadis tenkitçilerinin ittifakla son derece güvenilir, hadis hâfızı, fakih ve hadis ilminin öncülerinden biri olarak kabul ettiği bir tâbiidir. ³ Hicaz bölgesinin meşhur muhaddis ve fakihlerinden biri olan ve ilk hadis müdevvinlerinden kabul edilen İbn Şihâb ez-Zühri de (ö. 124/742), münekkitlerin tamamı tarafından sika ve hafız bir kimse olarak nitelenir.⁴ Seneddeki diğer râvi Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) ise mezhep sahibi müctehid bir imâmdır. Çok güçlü bir hafızaya sahip olan Süfyân, devrinin hadis otoriteleri arasında kabul edilir ve güvenilirliği hakkında âlimlerin ittifakı vardır.⁵

Görüldüğü gibi senedeki râvilerin tümü hadis tenkitçilerinin ittifakla hadis rivâyetine ehil kabul ettiği, güvenilirlikleriyle alakalı hiçbir tenkit yönelmediği kimselerdir. Dolayısıyla hadisin senedinin sahîh olduğu söylenebilir.

b) *Humeydi*: Ebû Hureyre > Sa'îd b. el-Müseyyeb > Zühri > Süfyân > Humeydi⁶

Humeydi de (ö. 219/834) hadisi aynı hocadan aldığı için senedleri tamamen aynıdır. Bu durum senede kuvvet kazandırmaktadır.

Burada şu hususu da hatırlatmakta fayda vardır. Sa'îd b. el-Müseyyeb tarîkleri içinde, aşağıda zikredilecek olan *Buhârî (1)*, *Müslim (1,2)*, *Hâkim (1)*, *Ebû Dâvûd (1,2)* ve *Nesâî (1)* ile aynı tarîke sahip olan bu senedde, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Humeydi, hadisi, arada hoca olmadan Süfyân'dan bizzat kendileri almıştır. Bu yönüyle diğer senedlere göre âli nitelik taşımaktadır. Râvilerin son derece güvenilir olması sebebiyle sahîh olan bu sened, âli olması dolayısıyla da diğer senedlere göre daha kıymetli bir özelliğe sahiptir.

² Ahmed, II, 238.

³ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 379-384; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, IV, 59-60; Zehebî, *Siyer*, IV, 217-246; *Tezkire*, I, 54-56; İbn Hacer, *Tehzib*, IV, 84-88.

⁴ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, II, 388-389; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VIII, 71-73; Zehebî, *Siyer*, V, 326-350; *Tezkire*, I, 108-113; İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 445-453.

⁵ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 497-498; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, I, 32-54; Zehebî, *Siyer*, VIII, 454-475; *Tezkire*, I, 262-265; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 117-122.

⁶ Humeydi, *Müsned*, II, 468.

c) *Buhârî 1*: Ebû Hureyre > Saïd b. el-Müseyyeb > Zührî > Süfyân > Humeydî > Buhârî⁷

Buhârî (ö. 256/870) hadisi hocası Humeydî'den almıştır. Bu nedenle hadisin senedi ve metni Humeydî'nin *Müsned*'indeki ile aynıdır. Humeydî ise hadis bilginleri tarafından güvenilir bir imam ve hadis hâfızı olarak değerlendirilmekte, hakkında tenkit ifade eden hiçbir ifadeye rastlanmamaktadır.⁸ Dolayısıyla senedin yukarıdaki gibi sahîh olduğu ortaya çıkmaktadır. Humeydî'nin senedi âlî olduğu için bu senede göre daha bir kıymetlidir.

d) *Müslim 1*: Ebû Hureyre > Saïd b. el-Müseyyeb > Zührî > Süfyân > İshâk > Müslim⁹

Bu senedin râvileri *Buhârî (1)*'deki hadisin râvileriyle aynıdır. Ancak Müslim (ö. 261/875) hadisi Buhârî'nin hocası Humeydî'den değil İshâk b. Râhûye'den (ö. 238/852) almıştır. Devrinin hadis otoriteleri arasında ismi anılan İbn Râhûye, tenkitçilerin ittifakıyla sika, hadiste imâm ve hadis hâfızı olarak görülmektedir. Ricâl kitaplarına bakıldığında övgü dolu sözlerle çok kıymetli bir hadis bilgini olduğuna dikkat çekilen İbn Râhûye'nin hakkında tenkit ifade eden hiçbir değerlendirmeye rastlanmaması onun hadis rivâyetindeki ehliyetini ortaya koymaktadır.¹⁰ Dolayısıyla senedin, Buhârî'nin senedi gibi sahîh olduğunu söylemek mümkündür.

e) *Müslim 2*: Ebû Hureyre > Saïd b. el-Müseyyeb > Zührî > Süfyân > İbn Ebî Ömer > Müslim¹¹

Aynı tarikle gelen bu hadisi Müslim bir başka hocasından daha almıştır. Senedde Müslim'in hocası olarak zikredilen İbn Ebî Ömer el-Adenî (ö. 243/858) hadis tenkitçileri tarafından imâm, hadis hâfızı ve sika bir kimse olarak tanınır.¹² Ancak onun zabt açısından az da olsa kusurlu olduğunu söyleyenler de vardır. Mesela Ebû Hâtim (ö. 277/890), İbn Ebî Ömer'in sadûk ve salih bir kimse olmakla birlikte kendisinde gaflet bulunduğunu belirtmiştir.¹³

Dolayısıyla bu sened sahîh olmakla birlikte bir önceki senede göre çok az da olsa sıhhat açısından bir derece düşük kabul edilebilir. Zira Müslim'in hocası zabt açısından diğer râvilere göre

⁷ Buhârî, Tefsîr, 45; Tevhid, 35.

⁸ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 502; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, V, 56; Zehebî, *Siyer*, X, 616-621; *Tezkire*, II, 413-414; İbn Hacer, *a.g.e.*, V, 215-216.

⁹ Müslim, *Elfâz*, 2.

¹⁰ Hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 209-210; Zehebî, *Siyer*, XI, 358-383; *Tezkire*, II, 433-435; İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 216-219.

¹¹ Müslim, *Elfâz fi'l-edeb*, 2.

¹² Hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VIII, 124-125; Zehebî, *Siyer*, XII, 96-98; *Tezkire*, II, 501; İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 518-520.

¹³ Zehebî, *a.g.e.*, II, 501.

biraz eksik görülmüştür. Bununla birlikte Müslim'in, hadisi aynı senedle başka bir hocadan daha rivâyet etmesi ve ayrıca hadisin Buhârî'de de aynı senedle yer alması, İbn Ebî Ömer için zikredilen küçük kusurun, bu sened için herhangi bir sakınca doğurmaya-
cağına delil teşkil etmektedir.

f) *Ebû Dâvûd 1*: Ebû Hureyre > Saïd b. el-Müseyyeb > Zührî > Süfyân > Muhammed b. Sabbâh > Ebû Dâvûd¹⁴

Senedin Muhammed b. es-Sabbâh'a kadar olan bölümü Buhârî'nin senediyle aynı olduğu için ortak râviler hakkında yeniden bilgi vermeye gerek görülmemektedir. Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) hocası olan Muhammed b. es-Sabbâh el-Bezzâr'a (ö. 227/841) gelince, hadis bilginlerinin tümü tarafından ittifakla sika kabul edilen bir kimse olarak tanınmaktadır.¹⁵

Dolayısıyla senedin son derece güvenilir râvilerden oluştuğu görülmektedir. Buna bağlı olarak sened hakkında sahîh hükmünü vermek mümkündür.

g) *Ebû Dâvûd 2*: Ebû Hureyre > Saïd b. el-Müseyyeb > Zührî > Süfyân > İbnü's-Serh > Ebû Dâvûd¹⁶

Bu sened de, Ebû Davûd'un hadisi aldığı hocası İbnü's-Serh hariç, yukarıdakiyle tamamen aynıdır. Ebu't-Tâhir Ahmed b. Amr b. Serh'in (ö. 250/864) hadis rivâyetine ehliyeti incelendiğinde, hakkında herhangi bir tenkit bulunmadığı, onun sika bir kimse olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.¹⁷

Binaenaleyh bu senedin de Ebû Dâvûd'da yer alan diğer sened gibi sahîh olduğu anlaşılmaktadır.

h) *Nesâî 1*: Ebû Hureyre > Saïd b. el-Müseyyeb > Zührî > Süfyân > Muhammed b. Abdullah b. Yezîd > Nesâî¹⁸

Yukarıdaki senedlerden farklı olan tek râvi Nesâî'nin (ö. 303/915) hocası Muhammed b. Abdullah b. Yezîd (ö. 256/870) sika bir kimse olarak tanınmaktadır.¹⁹ Dolayısıyla senedin sahîh olduğu söylenebilir.

¹⁴ Ebû Dâvûd, Edeb, 169.

¹⁵ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebi Hâtim, *a.g.e.*, VII, 289; Zehebî, *a.g.e.*, II, 441-442; İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 229-231.

¹⁶ Ebû Dâvûd, Edeb, 169.

¹⁷ Hakkında geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 62; *Tezkire*, II, 504-505; İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 64.

¹⁸ Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Tefsîr, 327 (VI, 457).

¹⁹ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebi Hâtim, *a.g.e.*, VII, 307-308; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 118-119; İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 284.

i) *Hâkim 1*: Ebû Hureyre > Saïd b. el-Müseyyeb > Zühri > Süfyân > İshâk > Muhammed b. Abdüsselâm > Ebû Zekeriyâ el-Anberî > Hâkim²⁰

Senedin İshâk b. Râhûye'ye kadar olan ilk kısmındaki râviler *Müslim (1)*'in senedi ile aynıdır ve hepsi güvenilir kimselerdir. İbn Râhûye'nin talebesi Muhammed b. Abdüsselâm el-Verrâk en-Neysâbüri de (ö. 286/899) diğer râviler gibi güvenilir olmakla birlikte, âlim ve zâhid bir kimse olarak tanınmaktadır.²¹

Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Muhammed el-Anberî'nin de (ö. 344/956) güvenilir kabul edilen bir kimse olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.²²

Bu bilgiler ışığında Hâkim'in hadisine sahîh hükmünü vermek mümkündür.

b. Ebû Seleme Tarîki

a) *Buhârî 2*: Ebû Hureyre > Ebû Seleme > Zühri > Yûnus > Leys > Yahya b. Bükeyr > Buhârî²³

Senedin tâbiî râvisi Ebû Seleme b. Abdirrahman (ö. 94/713) çok hadis bilen güvenilir bir muhaddis olmasının yanı sıra pek çok fetvası bulunan tanınmış bir fıkıh âlimidir. Hadis tenkitçileri tarafından son derece güvenilir kabul edilir.²⁴ Zühri, yukarıda da belirtildiği gibi güvenilir bir hadis âlimidir.

Yûnus b. Yezîd el-Eyli'nin (ö. 159/776) hadis rivâyetine ehliyeti hususunda ise hadis tenkitçileri ihtilaf etmişlerdir. Buhârî, Müslim, İclî (ö. 261/875) ve Nesâî gibi kimseler sika olduğunu söylemesine, Ebû Zür'a'nın (ö. 277/890) "hadis rivâyet etmesinde bir sakınca yoktur" kanaatini belirtmesine rağmen²⁵ Yûnus b. Yezîd'i hadis rivâyeti açısından yeterli görmeyenler de vardır. Sözelimi Vekî (ö. 197/812), onun hafızasının zayıf olduğunu,²⁶ İbn Sa'd da (ö. 230/845) hadislerinin delil olarak alınamayacağını belirtir.²⁷ Ahmed b. Hanbel'den ise iki farklı görüş nakledilmektedir. Bir rivâyete göre Ahmed b. Hanbel Yûnus'u sika olarak değerlendirirken başka bir rivâyette ise onun hadis ilmini pek bilmediğini, hocalarından aldığı hadisleri yazarken birbirine karıştırdığını ve bazı münker rivâyetleri

²⁰ Hâkim, *Müstedrek*, II, 453.

²¹ Hakkında geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyer*, XIII, 460-461; *Tezkire*, II, 649.

²² Hakkında geniş bilgi için bkz. Sübki, *Tabakât*, III, 485-486; Zehebî, *Siyer*, XV, 533-534; *Tezkire*, III, 865-866.

²³ Buhârî, *Edeb*, 101.

²⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 155-157; Zehebî, *Siyer*, IV, 287-292; *Tezkire*, I, 63.

²⁵ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 248-249; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 451.

²⁶ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 248.

²⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 520.

olduğunu iddia etmiştir.²⁸ Bununla birlikte Yunus b. Yezid, birçok tenkitçi tarafından Zühri'nin hadisleri hususunda otorite olarak kabul edilmiştir.²⁹ İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813), Yahya b. Ma'în (ö. 233/847) ve Ahmed b. Sâlih el-Mısri (ö. 248/862) bunlardan bazılarıdır.³⁰ Sözelimi İbnü'l-Mübârek, "Yunus hariç, Zühri'nin hadislerini Ma'mer'den (ö. 153/770) daha iyi rivâyet eden başka bir kimse yoktur. Yunus, Zühri'nin hadislerini yazarak aldığı için daha iyi muhafaza etmiştir"³¹, Ahmed b. Sâlih ise "Zühri'nin rivâyetleri hususunda Yunus'un önüne hiç kimseyi geçirmeyiz" demiştir.³² Görüldüğü gibi Yunus b. Yezid hakkında sika diyenlerin yanı sıra ona zayıf diyen bilginler de mevcuttur. Bununla birlikte *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin hepsi onun hadislerine eserlerinde yer vermişlerdir.³³

Seneddeki râvilerden Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ise, döneminde Mısır'ın en büyük muhaddisi ve mutlak müctehidi olarak görülen bir kimsedir. Hadis tenkitçilerinin tamamına yakını onu sika, hadis hâfızı ve hadiste imam kabul eder. Bununla birlikte, az sayıda da olsa, Leys'in güvenilirliği hususunda farklı görüşlere sahip olan tenkitçiler de vardır. Mesela, Ebû Zür'a er-Râzî, "Leys sadüktür" diyerek, ona, diğer tenkitçilere göre daha düşük bir seviyede güvenilirlik derecesini lâıyk görmüştür.³⁴ Yine Yahyâ b. Ma'în ve Ahmed b. Hanbel onun, rivâyetleri tahammül ederken gevşek davrandığını,³⁵ Ya'kub b. Şeybe (ö. 262/875) ise Zühri'den yaptığı rivâyetlerde bazı sıkıntılıların (ıztırâb) bulunduğunu belirtir.³⁶ Tüm bu bilgiler ışığında Leys'in sika bir râvi olmakla birlikte, güvenilirliğini zayıflatan çok az da olsa bazı kusurlarının olduğu söylenebilir.³⁷

Buhârî'nin hocası Yahya b. Bükeyr'e (ö. 231/845) gelince, onu hadis tenkitçilerinin büyük bir kısmı güvenilir bulmakla birlikte Ebû

²⁸ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 248-249; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 451.

²⁹ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 248.

³⁰ *A.e.*, IX, 248-249.

³¹ *A.e.*, IX, 248.

³² *A.e.*, IX, 248-249.

³³ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 247-249; Zehebi, *Siyer*, VI, 297-301; *Tezkire*, I, 162; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 450-452.

³⁴ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 180.

³⁵ İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 412, 416. Her iki tenkitçi de Leys hakkında böyle söylemelerine rağmen onu sika bir râvi olarak kabul etmişlerdir. Mesela Ahmed b. Hanbel, "Mısır'da hadisi Leys'ten daha sahih hiç kimse yoktur" diyerek onu güvenilir kabul ettiğini beyan etmiştir (Zehebi, *Siyer*, VIII, 154-155).

³⁶ Zehebî, *a.g.e.*, VIII, 155; İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 412.

³⁷ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 179-180; Zehebi, *a.g.e.*, VIII, 136-163; *Tezkire*, I, 224-226; İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 459-465.

Hâtîm³⁸ ve Nesâî³⁹ gibi kimseler zayıf saymışlardır. ⁴⁰ Ancak Zehebî (ö. 748/1347) bu şahısların değerlendirmelerini haklı bulmamıştır.⁴¹

Raviler hakkında zikredilen tüm bu değerlendirmeler neticesinde senedin genel hatlarıyla sahih kabul edilebileceğini, ancak bazı râviler hakkında bir takım tenkitler ileri sürülmesi nedeniyle, bir önceki senede göre daha düşük bir seviyede kalacağını söylemek mümkündür.

Senedle alakalı söylenmesi gereken bir diğer husus, bazı tarikelerde Leys'in hocası olarak Yûnus'un değil Ukayl'in (ö. 144/761)⁴² zikredilmesidir. Mesela Ebû Ali İbnü's-Seken'in (ö. 353/964) rivayetinde ve ez-Zühli'nin (ö. 258/872) *ez-Zühriyyât* adlı eserinde böyledir. Ancak lafzı “ ” şeklindedir. Bununla birlikte birçok kaynakta Leys'in hocası Yûnus olarak geçmektedir. Meşhur olan da budur.⁴³ Ebû Ali el-Ceyyânî (ö. 498/1105) bu hadisi Leys'in Yunus'tan almış olmasının daha isabetli göründüğünü nitekim Müslim'de de böyle olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer ise Leys'in her iki şeyhten de aynı hadisi rivâyet etmiş olabileceğini savunmaktadır.⁴⁴

b) *Müslim* 3: Ebû Hureyre > Ebû Seleme > Zühri > Yûnus > İbn Vehb > Harmele b. Yahya > Müslim⁴⁵

Müslim'in (ö. 261/875) bu senedi Yûnus'a kadar Buhârî'deki ikinci tarikle aynıdır. Dolayısıyla yukarıda yapılan değerlendirmeler burada da geçerlidir. Yûnus'tan hadisi alan Abdullah b. Vehb el-Mısri (ö. 197/813), münekkitlerin büyük çoğunluğu tarafından sika kabul edilmiştir. Bazıları onu zayıf kimselerden rivâyette bulunduğu için tenkit etmişlerse de⁴⁶ bu davranışının hadislerinin sıhhatine zarar verecek nitelikte olmadığı görüşü hâkimdir.⁴⁷

³⁸ Ebû Hâtîm, Yahya hakkında “hadisi yazılır, ancak ihticac edilmez” demiştir (İbn Ebî Hâtîm, *a.g.e.*, IX, 165).

³⁹ Nesâî, Yahya b. Bükeyr için “zayıftır” demiştir (*Duafa*, s. 248).

⁴⁰ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtîm, *a.g.e.*, IX, 165; Zehebî, *Siyer*, X, 612-615; *Tezkire*, II, 420; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 237-238.

⁴¹ Zehebî, *Siyer*, X, 614; *Tezkire*, II, 420.

⁴² Bu şahıs Hz. Osman'ın azadlılarından Ukayl b. Hâlid el-Eylidir. Hadis hâfızı ve huccet olarak anılan Ukayl hadis riâyetinde yetkin bir şahıstır. Hakkında bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 519; İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, VII, 43; Zehebî, *Tezkire*, I, 161-162; İbn Hacer, *a.g.e.*, VII, 255-256.

⁴³ İbn Hacer, *Fethu'l-bari*, XXII, 274.

⁴⁴ *A.y.*

⁴⁵ Müslim, *Elfâz fi'l-edeb*, 1.

⁴⁶ İbn Ebî Hâtîm, *a.g.e.*, V, 189-190; Zehebî, *Siyer*, IX, 233; İbn Hacer, *Tehzib*, VI, 65-66.

⁴⁷ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 518; İbn Ebî Hâtîm, *a.g.e.*, V, 189-190; Zehebî, *Siyer*, IX, 223-234; *Tezkire*, I, 304-306; İbn Hacer, *a.g.e.*, VI, 71-74.

Müslim'in hocası Harmele b. Yahyâ (ö. 243/858) ise İmâm Şâfiî'den (ö. 204/819) uzun süre ders almış ve kendini iyi yetiştirerek Şâfiî Mezhebi'nin müctehidleri arasına girmiştir. Fıkıhta olduğu gibi hadis ilminde de önemli bir yere sahip olan Harmele, hadis bilginlerinin çoğuna göre sika, hadis hâfızı ve imâm kabul edilmekle birlikte, onu zayıf sayanlar da olmuştur.⁴⁸ Ancak bu görüşe pek itibar edilmemiştir.⁴⁹

Senedin râvileri incelendiğinde, Yûnus ve Harmele'ye bazı tenkitler yöneltilmekle birlikte, genel olarak güvenilir kimseler kabul edildikleri görülmektedir. Bu iki şahıs hakkında ileri sürülen tenkitler bilginlerce pek muteber görülmemiş ve sened sahîh sayılmıştır. Ancak yine de söz konusu tenkitleri dikkatlerden uzak tutmayıp senedin hasen mertebesinde olduğunu söylemek veya başka senedlerle de desteklendiği için sahîh ligayrihî seviyesinde kabul etmek herhalde daha isabetli olacaktır.

c) *İbn Hibbân*: Ebû Hureyre > Ebû Seleme > Zühri > Yûnus > İbn Vehb > Harmele b. Yahya > İbn Kuteybe > İbn Hibbân⁵⁰

İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) senedi Harmele b. Yahyâ'ya kadar bir önceki senedle aynıdır. İbn Kuteybe (ö. 276/889) ise hadis de dâhil olmak üzere birçok ilim dalında çeşitli eserler kaleme almış, döneminin meşhur âlimlerinden biridir. Hakkında dinsiz olduğuna ve teşbih ifade eden görüşlere meylettğine dair tenkitler vardır.⁵¹ Ancak bu tenkitler pek muteber kabul edilmemektedir.⁵² Özellikle Kur'ân ve hadisi savunmak amacıyla yazdığı eserlere ilaveten teşbih görüşünü savunanlara karşı da eser kaleme almış olması onun Ehl-i Sünnet içinde görülmesinin daha isabetli olacağı kanaatini güçlendirmektedir.⁵³ Fazla hadis rivâyet etmeyen İbn Kuteybe bilginlerin çoğunluğuna göre güvenilir bir kimse olarak değerlendirilmektedir.⁵⁴

⁴⁸ Mesela Ebû Hâtim hadisinin yazılabileceğini fakat ihticâc edilemeyeceğini söyler (İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 274).

⁴⁹ Mesela İbn Adî (ö. 365/976), Harmele'nin birçok hadisini bizzat incelediğini, onun yüzünden zayıf sayılabilecek hiçbir rivâyete rastlamadığını belirterek, onun hakkında yapılan tenkitlerin itibara alınmaması gerektiği görüşünü ileri sürer (İbn Adî, *Kâmil*, II, 461). Harmele hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 274; Zehebî, *Siyer*, XI, 389-391; *Tezkire*, II, 486-487; İbn Hacer, *a.g.e.*, II, 229-231.

⁵⁰ İbn Hibbân, *Sahîh*, VII, 487-488.

⁵¹ Zehebî, *Siyer*, XIII, 298; İbn Hacer, *Lisân*, III, 357-358.

⁵² Zehebî, *a.g.e.*, XIII, 299; İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 357-358.

⁵³ Sözelimi İbn Kuteybe *Te'vilü muhtelifi'l-hadis* adlı eserini hadis ve sünneti savunmak amacıyla kaleme almıştır. Yine *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe* adlı eseri de adından da anlaşılacağı gibi onun bu tür görüşlere itibar etmediğini bilakis karşı olduğunu göstermektedir.

⁵⁴ Hakkında geniş bilgi için bkz. Zehebî, *a.g.e.*, XIII, 296-302; *Tezkire*, II, 631; *Mizân*, II, 503; İbn Hacer, *Tehzîb*, III, 357-359.

Harmele b. Yahyâ'ya yöneltilen tenkitler ve İbn Kuteybe'nin hadis rivâyetiyle pek uğraşmadığı için râvi kimliğinin ikinci planda kalması nedeniyle bu senedin de yukarıdaki gibi hasen veya sahîh ligayrihî derecesinde kabul edilmesi uygun gözükmetedir.

d) *Müslim 4*: Ebû Hureyre > Ebû Seleme > Zühri > Yûnus > İbn Vehb > Ebu't-Tahir Ahmed b. Amr > Müslim⁵⁵

Müslim'de yer alan diğer sened, hadisi aldığı hocası Ahmed b. Amr hariç, bir öncekiyle tamamen aynıdır. İbnü's-Serh, Ebu't-Tâhir Ahmed b. Amr b. Serh (ö. 250/864) isimli meşhur muhaddistir. Yukarıda Müslim'in dördüncü tarîkinde, onun hocası olarak ismi anılan bu şahsın güvenilirlik durumu hakkında bilgi verilmiştir.

Müslim (3)'ün senedinin sıhhat durumu hakkında yapılan değerlendirme bu sened için de geçerlidir. Zira senedin râvileri, biri hariç, söz konusu senedle tamamen aynıdır. Farklı olan râvinin durumu da öncekinden pek farklı olmadığı için, neredeyse aynı özellikleri taşıyan bu senedin sıhhati hakkında da bir öncekiyle aynı şeyleri söylemek mümkündür.

e) *Nesâî 2*: Ebû Hureyre > Ebû Seleme > Zühri > Yûnus > İbn Vehb > Vehb b. Beyân > Nesâî⁵⁶

Nesâî'nin senedi de hocası Vehb b. Beyân hariç yukarıdaki senedle aynıdır. Vehb b. Beyân el-Vâsiti (ö. 246/860) ise hadis hâfızı olmasa da güvenilir kabul edilen bir râvidir.⁵⁷

Bu senedin sıhhatinin de yukarıdaki senedler gibi hasen veya sahîh ligayrihî seviyesinde olduğunu söylemek mümkündür.

B. II. Hadis Metninin Senedleri

Sahâbeden sadece Ebû Hureyre tarafından nakledilen bu hadis metnini de, tâbiî neslinden Saîd b. el-Müseyyeb, Ebû Seleme ve A'rec sonraki nesillere aktarmıştır. Saîd b. el-Müseyyeb yoluyla gelen hadis Müslim ve Ahmed b. Hanbel'in, Ebû Seleme tarîkiyle nakledilen hadis Buhârî ve Ahmed b. Hanbel'in, A'rec rivâyeti ise İmâm Mâlik, Müslim ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde yer almaktadır. (Şekil 2).

Senedlerin sıhhat durumu hakkında ise şunlar söylenebilir:

a. Saîd b. el-Müseyyeb Tarîki

a) *Abdurrezzâk 1*: Ebû Hureyre > Saîd b. el-Müseyyeb > Zühri > Ma'mer > Abdürrezzâk⁵⁸

⁵⁵ Müslim, *Elfâz fî'l-edeb*, 1.

⁵⁶ Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, Tefsîr, 327, (VI, 457).

⁵⁷ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 29; İbn Hibbân, *Sikât*, IX, 228-229; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 160.

⁵⁸ Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 436.

Senedin râvilerinden Said b. el-Müseyyeb (ö. 94/713) ve Zührî'nin (ö. 124/742) güvenilir kimseler oldukları zikredilmişti.

Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), hadis hâfızı olarak tanınmasına ve hadis tenkitçilerinin çoğunluğunun sika kabul etmesine rağmen, kendisine yöneltilen bazı tenkitler de mevcuttur. Ancak bu tenkitler genellikle kendilerinden rivâyette bulunduğu hocaları dolayısıyladır. Sözelimi Yahyâ b. Ma'in, onun Sâbit b. Eslem'den (ö. 127/745) rivâyette bulunmasını doğru bulmamıştır.⁵⁹ Yine İmâm Mâlik (ö. 179/795), Katâde'nin (ö. 118/736) tefsirle alakalı rivâyetlerini naklettiği için onu eleştirmiştir.⁶⁰ Ancak İmâm Mâlik, Ma'mer'i bu sebeple eleştirmesine rağmen onu övmekten de geri kalmamıştır.⁶¹ Kendisine yöneltilen tenkitleri de hatırdan çıkarmamak kaydıyla hadis tenkitçilerinin onu sika bir râvi olarak kabul ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Zührî'den rivâyet edenlerin en güvenilir olduğu hususu da gözden uzak tutulmamalıdır.⁶² Yemen'de ilk hadis müdevvini olan Ma'mer aynı zamanda elimize ulaşmış en eski hadis eserlerinden birinin müellifidir.⁶³

Abdurrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/827) ise, Ma'mer'in en önde gelen talebesidir. el-Hâfızu'l-kebîr ve imâm gibi unvanlarla anılmayı hak edecek kadar hadis ilminde önemli bir yere sahip olan Abdurrezzâk, özellikle hafızasının güçlülüğü ve zekâsının keskinliği ile şöhret bulmuştur. Hadisçilerin büyük çoğunluğu onun güvenilir olduğu kanaatindedir.⁶⁴ Ancak böyle düşünmeyenler de olmuştur. Mesela Ebû Hâtim (ö. 277/890) onun hadislerinin yazılabileceğini fakat delil olarak kullanılamayacağını söylemiştir.⁶⁵ Ömrünün sonlarına doğru görme yeteneğini kaybettiği ve buna bağlı olarak telkine açık olduğu da vakte bağlı bir tenkit olarak zikredilebilir.⁶⁶ Abdurrezzâk'ın Şîi görüşlere meylettği de ileri sürülmüştür. Ancak onu yakından tanıyan bilginler bu iddianın doğru olmadığını, Hz. Ali'nin faziletlerinden bahsettiği için kendisine böyle bir ithamda

---

⁵⁹ Zehebî, *Siyer*, VII, 11. Bununla birlikte İbn Ma'in'in bu tenkitleri, Ma'mer'i son derece güvenilir ve sâlih bir kimse olarak görmesine engel olmamıştır. Hatta onu, İbn Uyeyne ve Sâlih b. Keysân'dan daha güvenilir bulmaktadır (Zehebî, *a.g.e.*, VII, 10).

⁶⁰ Zehebî, *a.g.e.*, VII, 9.

⁶¹ *A.y.*

⁶² İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VIII, 257.

⁶³ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 546; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VIII, 255-256; Zehebî, *a.g.e.*, VII, 5-18; *Tezkire*, I, 190-191; İbn Hacer, *a.g.e.*, X, 243-246.

⁶⁴ Yahyâ b. Ma'in'in "Abdurrezzâk irtidât etmiş bile olsaydı, yine de onun hadislerini terk etmezdik" sözü onun güvenilirliği hususunda söylenen sözlere ilginç bir örnek olarak gösterilebilir (Zehebî, *Siyer*, IX, 573).

⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VI, 39.

⁶⁶ İbn Hacer, *a.g.e.*, VI, 279.

bulunulduğunu söylemişler, onun Hz. Ali'yi fazilet açısından diğer halifelerin önüne kesinlikle geçirmediğini belirtmişlerdir.⁶⁷

Râvilerinin hepsinin güvenilir kimseler olduğu anlaşılan bu senedin sahîh olduğu anlaşılmaktadır. Gerçi Ma'mer ve Abdurrezzâk hakkında bazı tenkitler ileri sürülmüşse de hadis bilginlerinin çoğunluğu tarafından kabul görmeyen bu tenkitler onların rivâyet ehliyetlerine zarar vermemektedir. Ayrıca bu sened aşağıda zikredilecek olan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Müslim'in senedlerine göre âli durumdadır.

b) *Ahmed 2*: Ebû Hureyre > Saîd b. el-Müseyyeb > Zührî > Ma'mer > Abdürrezzâk > Ahmed b. Hanbel⁶⁸

Ahmed b. Hanbel hadisi Abdürrezzâk'tan aldığı için senedde herhangi bir değişiklik yoktur. Dolayısıyla bu sened de sıhhat açısından diğeriyle aynı hükmü taşımaktadır. Ancak bu senedin Abdürrezzâk'ın senedine göre nâzil durumunda olduğunu da belirtmek gerekir.

c) *Müslim 5*: Ebû Hureyre > Saîd b. el-Müseyyeb > Zührî > Ma'mer > Abdürrezzâk > Abd b. Humeyd⁶⁹ > Müslim⁷⁰

Müslim aynı senedle gelen hadisi Abdürrezzâk'tan alamamış, ancak hocası Abd b. Humeyd (ö. 249/863) vasıtasıyla hadise erişebilmiştir. Hadis bilginleri tarafından sika, imâm ve hâfız gibi tabirler kullanılmak suretiyle güvenilir olduğu söylenen Abd b. Humeyd hakkında kaynaklarda tenkit ifade eden herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır.⁷¹ Dolayısıyla sened Ahmed b. Hanbel'in senediyle aynı değerdedir. Ancak Ahmed b. Hanbel'in senedine göre nâzil durumda kalmıştır.

b. Ebû Seleme Tarîki

a) *Ahmed 3*: Ebû Hureyre > Ebû Seleme > Zührî > Ma'mer > Abdü'l-A'lâ > Ahmed b. Hanbel⁷²

Senedin tâbiî râvisi Ebû Seleme (ö. 94/713) daha önce de belirtildiği gibi hadis ilminin öncülerinden son derece güvenilir bir âlimdir. Yine önce bahsi geçen Zührî'nin güvenilirliği hakkında da

⁶⁷ Zehebî, *a.g.e.*, IX, 569-570, 573. Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VI, 38-39; Zehebî, *a.g.e.*, IX, 563-580; *Tezkire*, I, 364; İbn Hacer, *a.g.e.*, VI, 310-315.

⁶⁸ Ahmed, II, 272.

⁶⁹ Senede Abd b. Humeyd bulunmasına rağmen bu hadis onun *Müsned*'inde bulunamamıştır. Bu nedenle ayrı bir tarik olarak zikredilmemiştir.

⁷⁰ Müslim, *Elfâz fi'l-edeb*, 3.

⁷¹ Hakkında daha geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 235-238; *Tezkire*, II, 534; İbn Hacer, *a.g.e.*, VI, 455-457.

⁷² Ahmed, II, 259.

bilginlerin ittifakı vardır. Ma'mer'in, hakkında bazı tenkitler bulunmakla birlikte çoğunluk tarafından güvenilir kabul edilen bir kimse olduğu da zikredilmişti.

Seneddeki diğer râvi Abdü'l-A'lâ b. Abdü'l-A'lâ'ya (ö. 189/805) gelince, Yahyâ b. Ma'in (ö. 233/847), Ebû Zür'a (ö. 277/890) ve Ebû Hâtim gibi münekkidler tarafından sika kabul edilen bir kimse olmakla birlikte, kimi âlimlerce de eleştirilmiştir. Mesela Ahmed b. Hanbel onun Kaderî olduğunu iddia etmiştir.⁷³ Ancak mezhebinin propagandacısı olmadığı ve hadis rivâyetinde titiz davrandığı gerekçesiyle ona yöneltilen bu tenkidin rivâyet ehliyetine zarar vermediği söylenmiştir.⁷⁴ İbn Sa'd da (ö. 230/845) hâfızasının kuvvetli olmadığı yönünde tenkit yönelmiştir.⁷⁵ Ancak onu Kaderî olmakla eleştiren Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere, *Kütüb-i Sitte* müellifleri ve diğer hadis âlimlerinin çoğunluğu onun hadislerine itibar etmekte bir sakınca görmemişlerdir.⁷⁶

Bu değerlendirmeler ışığında senedin sahîh ligayrihî derecesinde olduğu söylemek isabetli olacaktır. Zira hadis bilginlerinin çoğunluğu Abdü'l-A'lâ'yı güvenilir kabul etmekle birlikte hâfızasının zayıf olduğu hususundaki iddialar ihtiyatlı davranmayı ve hadise hasen hükmünü vermeyi gerektirmektedir. Nakledilen hadisin başka senedlerde desteklendiği hususu da düşünülünce senedin sahîh ligayrihî seviyesine yükselmesi doğru olacaktır.

b) *Buhâri* 3: Ebû Hureyre > Ebû Seleme > Zührî > Ma'mer > Abdü'l-A'lâ > Ayyâş b. el-Velid > Buhâri⁷⁷

Görüldüğü gibi Buhâri'nin senedi de Abdü'l-A'lâ'ya kadar Müsned'dekiyle aynıdır. Buhâri'nin senedinde Abdü'l-A'lâ ile arasında hocası Ayyâş b. Velid bulunmaktadır. Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'in senedi Buhâri'nin senedine göre âli derecesine yükselmekte ve kıymetini artırmaktadır.

Senedin tek farklı râvisi durumunda olan Buhâri'nin hocası Ayyâş b. el-Velid (ö. 226/841) ise, Abdü'l-A'lâ'nın en meşhur talebesidir. Hadis bilginleri tarafından sika bir râvi olarak tanınan Ayyâş hakkında herhangi bir tenkit dile getirilmemiştir.⁷⁸

Dolayısıyla bu senedin de sahîh ligayrihî olduğu söylenebilir.

⁷³ İbn Hacer, *a.g.e.*, VI, 88.

⁷⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, VII, 131.

⁷⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 290.

⁷⁶ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 290; İbn Ebi Hâtim, *a.g.e.*, VI, 28; Zehebî, *Siyer*, IX, 242-243; *Tezkire*, I, 296; İbn Hacer, *a.g.e.*, VI, 96.

⁷⁷ Buhâri, *Edeb*, 101.

⁷⁸ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebi Hâtim, *a.g.e.*, VII, 6; İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 199.

c. A'rec Tariki

a) *Mâlik*: Ebû Hureyre > A'rec > Ebü'z-Zinâd > Mâlik⁷⁹

Abdurrahmân b. Hürmüz el-A'rec (ö. 117/735), başta Ebû Hureyre (ö. 58/678) olmak üzere İbn Abbâs (ö. 68/687) ve Ebû Saïd el-Hudrî (ö. 74/693-694) ve daha birçok sahâbiden hadis öğrenme ayrıcalığına erişmiş, hadis ilminde olduğu gibi ensâb ilminde de önde gelen bir tâbiî âlimdir. Güvenilirliği hakkında bilginlerin ittifakı vardır.⁸⁰

Ebü'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân (ö. 130/748) Enes b. Mâlik'e (ö. 93/712) yetişmiş ve daha birçok meşhur tabiî bilgenden ders almıştır. Medîne'nin fakîhi diye meşhur olan Ebü'z-Zinâd, diğer âlimler tarafından emîru'l-mü'minîne fi'l-hadîs/hadiste mü'minlerin öncüsü, huccet gibi sıfatlarla övülerek hadis ilmindeki önemli yerine dikkat çekilmiştir.⁸¹

Râvilerin tamamı son derece güvenilir kimseler olduğu için sened sahih hükmündedir. Ayrıca bu sened sülâsî bir nitelik taşıdığı için ayrı bir kıymeti haizdir. Yine Ahmed b. Hanbel'in senedine göre âlî durumda olması da bir diğer ayırıcı özellik olarak zikredilmeğe değerlidir.

b) *Ahmed 4*: Ebû Hureyre > A'rec > Ebü'z-Zinâd > Süfyân > Ebû Ahmed > Ahmed b. Hanbel⁸²

Ebü'z-Zinâd'a kadar İmâm Mâlik'in senediyle râvileri aynı olan bu senedde Ahmed b. Hanbel, hocası Ebû Ahmed ve onun hocası Süfyân aracılığıyla hadise ulaşabilmiştir.

Süfyân es-Sevrî (161/778) fıkhıta mezhep sahibi bir müctehid olmasının yanı sıra emîru'l-mü'minîn, imâm, hâfız ve huccet gibi sıfatlarla hadis ilmindeki otoritesine dikkat çekilen devrinin en önemli âlimlerinden biridir. Hadis bilginlerinin onun hadis rivâyetine ehliyeti hususunda ittifakı vardır.⁸³

Ebü Ahmed ez-Zübeyrî (ö. 203/819) hadis bilginlerinin çoğunluğu tarafından hadis hâfızı ve müctehid olarak kabul edilip güvenilir sayılmaktadır. Ancak bazı bilginler tarafından Şii görüşlere meylettği yönünde eleştirilmiştir.⁸⁴ Ona yöneltilen bir diğer tenkit de

⁷⁹ Muvatta', Kelâm, 3.

⁸⁰ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 283-284; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, V, 297; Zehebî, *Siyer*, V, 69-70; *Tezkire*, I, 97; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 290-291.

⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, V, 49-50; Zehebî, *Siyer*, V, 445-451; *Tezkire*, I, 134-135; İbn Hacer, *a.g.e.*, V, 203-205.

⁸² Ahmed, II, 394.

⁸³ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VI, 371-372; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, I, 55-126; Zehebî, *Siyer*, VII, 229-279; *Tezkire*, I, 203-207; İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 111-115.

⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 297.

bazen vehme düşmesi ve rivâyet ettiği hadislerde hataya düşmesidir.⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, Ebû Ahmed'in, özellikle Süfyân'dan rivâyet ettiği hadislerde çokça hataya düştüğünü söylemiştir.⁸⁶ Buna rağmen eserine onun Süfyân'dan rivâyetini almış olması ilginçtir.⁸⁷

Bu bilgiler ışığında senedin hasen olduğunu söylemek ihtiyata daha uygun düşmektedir.

c) *Müslim* 6: Ebû Hureyre > A'rec > Ebû'z-Zinâd > Muğîre b. Abdirrahmân > Kuteybe > Müslim⁸⁸

Müslim de Ahmed b. Hanbel gibi A'rec ve Ebû'z-Zinad'dan sonra Muğîre b. Abdirrahmân ve hocası Kuteybe b. Saîd vasıtasıyla hadisi rivâyet etmiştir.

Muğîre b. Abdirrahmân (ö. ?) hadis tenkitçileri tarafından güvenilir görülmeyle birlikte, onun için üst seviyede bir güvenilirlik derecesi yerine daha çok "hadisinde bir beis yoktur, rivâyet etmesinde bir sakınca yoktur", "hakkında bir tenkit yoktur" gibi ifadeler kullanılmıştır.⁸⁹ Muğîre hakkında ricâl kaynaklarında rastladığımız tek tenkit ifadesi Nesâî'nin (ö. 303/915) "hafızası kuvvetli değildir" açıklamasıdır.⁹⁰ Bunun haricinde hakkında olumsuz görüşlerin bulunmaması ve *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin tamamının ondan rivâyette bulunması onun, üst düzeyde olmasa da, normal düzeyde güvenilir bir râvi olduğu kanaatinin hâkim olduğunu göstermektedir.⁹¹

Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855) ise tenkitçilerin tamamı tarafından sika, hadis hâfızı kabul edilen önde gelen bir hadis âlimidir.⁹²

Bu senedin de yukarıdaki gibi hasen olduğunu söylemek mümkündür.

C. III. Hadis Metninin Senedleri

Dehr hadisinin en kısa şekliyle nakledildiği bu tarîk Ebû Hureyre'nin yanı sıra bir diğer sahâbî Ebû Katâde tarafından da nakledilmiştir. Bu nedenle diğer tarîklere göre farklı bir özelliğe sahiptir. Ebû Hureyre kaynaklı olan rivâyetler diğerine göre daha çok

⁸⁵ A.e., VII, 297; Zehebî, *Siyer*, IX, 530.

⁸⁶ Zehebî, *a.g.e.*, IX, 530.

⁸⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VI, 402; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 297; Zehebî, *a.g.e.*, IX, 529-532; *Tezkire*, I, 357; İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 254-255.

⁸⁸ Müslim, *Elfâz fi'l-edeb*, 4.

⁸⁹ İbn Hacer, *a.g.e.*, X, 238.

⁹⁰ A.e., X, 238.

⁹¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 421; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VIII, 225-226; İbn Hacer, *a.g.e.*, X, 266-267.

⁹² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VII, 195; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 140; Zehebî, *Siyer*, XI, 13-24; *Tezkire*, II, 446-447; İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 358-361.

râvi tarafından rivâyet edilerek yaygın hale gelmiştir. Ebû Hureyre'den dört farklı tâbiî almış, böylece tarîkler çoğalmıştır. Ebû Katâde rivâyeti ise etbâ-ı tâbiîn dönemine kadar tek kanaldan nakledilerek kaynaklara girmiştir. (Şekil 3)

Senedler hakkında detaylı bilgiler ise şöyledir:

1. Ebû Hureyre Kaynaklı Senedler

Ebû Hureyre'den dört tâbiînin, İbn Sîrîn, Hilâs, Zekvân ve Hemmâm, rivâyet ettiği hadis Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yedi farklı senedle yer alırken Müslim'de iki, Ebû Ya'lâ'nın *Müsned*'inde de bir senedle zikredilmiştir. Senedler sıhhatleri açısından inceleneince şu değerdendirmele yapılabilir:

a. Hemmâm Tarîki

Abdurrezzâk 2: Ebû Hureyre > Hemmâm > Ma'mer > Abdurrezzâk⁹³

Senedin râvilerinden Abdurrezzâk ve Ma'mer daha önce tanıtılmıştı ve güvenilir oldukları tespit edilmişti.

Seneddeki diğerd râvi Hemmâm b. Münebbih (ö. 132/750) ise Hz. Ebû Hureyre'den ders alarak yetişmiş meşhur bir tâbiî âlimdir. Ebû Hureyre'den aldığı hadisleri *es-Sahîfetü's-Sahîha* adlı bir mecmuada toplamış olan ve bu yönüyle ilk yazılı hadis metinlerinden birinin sahibi olma özelliğini taşıyan Hemmâm hadis tarihi açısından önemli bir şahsiyettir. Hadis tenkitçilerinin ittifakla sika kabul ettiği Hemmâm'ın özellikle *Sahîfe*'sindeki hadisler Ma'mer, ondan da talebesi Abdurrezzâk tarafından nakledilmek suretiyle yaygınlık kazanmış ve kaynaklara girmiştir.⁹⁴

Râvileri sika olan ve elimize ulaşan en eski hadis kaynağında yer alan bu hadisin sahîh olduğu açıktır. Bu sened aynı zamanda Ebû Hureyre'den gelen tarîkler içinde en âli sened olma özelliğine sahiptir. Bu nedenle diğerd senedlere göre daha kıymetlidir.

b. İbn Sîrîn Tarîki

a) *Abdurrezzâk 3*: Ebû Hureyre > İbn Sîrîn > Eyyûb > Ma'mer > Abdurrezzâk⁹⁵

Eyyûb hariç hadisin senedindeki râvilerin hadis rivâyetine ehliyetleri hususunda isimlerinin ilk geçtiği yerlerde bilgi verilmişti. Eyyûb es-Sehtiyânî (ö. 131/748) ise hadis bilginlerinin tamamı tarafından son derece güvenilir, devrinin en önde gelen âlimlerinden biri olarak görülmekte; âlimlerin efendisi, hâfız, huccet, imâm ve

⁹³ Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 436.

⁹⁴ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 544; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 107; Zehebî, *Siyer*, V, 311-313; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 67.

⁹⁵ Abdurrezzâk, *a.g.e.*, XI, 436.

fakih gibi sıfatlarla nitelenirken hadis rivâyetine ehliyeti hususunda en ufak bir şüphe bile izhar edilmemektedir.⁹⁶

Râvilerinin hepsi son derece güvenilir kimselerden oluştuğu için senede sahih hükmünü vermek mümkündür.

b) *Ahmed* 5: Ebû Hureyre > İbn Sîrîn > Eyyûb > Ma'mer > Abdürrezzâk > Ahmed b. Hanbel⁹⁷

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) senedi Abdurrezzâk'tan (ö. 211/827) almıştır. Bu nedenle senedin râvileri tamamen *Musannef*'teki râvilerle aynıdır. Tek fark bu senedin diğerine göre nâzil durumdadır.

c) *Müslim* 7: Ebû Hureyre > İbn Sîrîn > Eyyûb > Ma'mer > Abdürrezzâk > Haccâc İbnü's-Şâir > Müslim⁹⁸

Abdurrezzâk'a kadar yukarıdaki senedle aynı kişileri ihtiva eden bu senedde fazladan bir râvi daha bulunmaktadır; o da Müslim'in (ö. 261/874) hocası Haccâcdır. Buna göre bu sened Ahmed b. Hanbel'in senedine nazaran nâzil durumdadır.

Haccâc b. Yûsuf İbnü's-Şâir'e (ö. 259/873) gelince, hakkında görüş beyan eden tenkitçilerin tamamına göre sika ve hadis hâfızı bir kimse olup hakkında herhangi bir tenkit ifadesine rastlanmamaktadır.⁹⁹

Dolayısıyla bu senede de yukarıdaki gibi sahih hükmü verilebilir. Zira râvilerinin tamamı güvenilir kimselerdir. Ancak yukarıdaki sened âli olduğu için buna göre bir derece daha üstündür.

d) *Ahmed* 6: Ebû Hureyre > İbn Sîrîn > Hişâm b. Hassân > Muhammed b. Ca'fer > Ahmed b. Hanbel¹⁰⁰

Hadisi Ebû Hureyre'den alan Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Ebû Hureyre ve Enes b. Mâlik başta olmak üzere otuz sahâbiden hadis dinlemiş tâbiin neslinin önde gelen fakihlerinden biridir. İmâm, hâfız ve hucet gibi üstün sıfatlar kullanılarak hadis ilmindeki üstün seviyesine dikkat çekilen İbn Sîrîn tüm âlimlerin ittifakıyla güvenilir bir kimse kabul edilir.¹⁰¹

Hişâm b. Hassân (ö. 148/765) hadis bilginlerinin çoğunluğuna göre sika bir râvi olarak değerlendirilir. Hâfız ve imâm gibi sıfatlar kullanılarak hadis ilmindeki yerine dikkat çekilen Hişâm özellikle İbn Sîrîn'den hadis rivâyet edenlerin en güvenilirlerinden biri olarak ismi

⁹⁶ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 246-251; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, I, 133; Zehebî, *Siyer*, VI, 15-26; *Tezkire*, I, 130-132; İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 397-399.

⁹⁷ Ahmed, II, 272.

⁹⁸ Müslim, *Elfâz*, 6.

⁹⁹ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 168; Zehebî, *Siyer*, XII, 301-302; *Tezkire*, II, 549-550; İbn Hacer, *a.g.e.*, II, 209-210.

¹⁰⁰ Ahmed, II, 491.

¹⁰¹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 193-206; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 280-281; Zehebî, *Siyer*, IV, 606-622; *Tezkire*, I, 77; İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 214-217.

anılır. Kaynaklarda onu zayıf sayan tenkitçilere de rastlan-maktadır. Mesela Şu'be (ö. 160/777) onu, Hasen el-Basrî (ö. 110/728) ve Atâ'dan (ö. 115/733) rivâyet ettiği hadisler nedeniyle tenkit etmiştir.¹⁰² Yahyâ b. Ma'in de (ö. 233/847) onu güvenilir saymakla birlikte, Atâ'dan rivâyet ettiği hadislerde zayıf kabul etmiştir.¹⁰³ Başta *Kütüb-i Sitte* müellifleri olmak üzere birçok hadis bilgininin onun hadislerini delil olarak kullanmaları ve eserlerinde yer vermeleri onların da Hişâm'ı sika saydıklarını göstermektedir. Bu bilgiler ışığında, hakkında belirtilen bu şartlı tenkidi de göz ardı etmemek kaydıyla, Hişâm'ın güvenilir olduğunu söylemek mümkündür.¹⁰⁴

Muhammed b. Ca'fer el-Hüzelî'ye (ö. 193/809) gelince, Gunder ismiyle de tanınan bu şahıs hadis tenkitçilerinin büyük çoğunluğu tarafından güvenilir kabul edilen bir râvidir. Şu'be b. Haccâc'ın yanında yirmi yıl geçirmiş ve onun en önde gelen talebesi olmuştur. Şu'be'nin hadisleri hususunda en güvenilir kabul edilen kimsedir. Bununla birlikte hadis rivâyetinde kimi zaman gaflete düştüğü söylenmiş, ancak bu görüş pek muteber görülmemiştir.¹⁰⁵ Ebû Hâtim de (ö. 277/890) "Gunder, sadûk bir kimsedir. Ancak Şu'be'den gelen rivâyetleri hariç hadisleri yazılır fakat delil olarak kullanılmaz" açıklamasını yapmıştır.¹⁰⁶ *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin hepsinin, hadislerini huccet olmaya elverişli gördüğü Gunder'in hadis bilginlerinin çoğunluğu tarafından hadis rivâyetine ehil kabul edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

Râviler hakkındaki değerlendirmeler dikkate alındığında Ahmed b. Hanbel'in bu senedinin tam anlamıyla sahîh olmayıp, hasen derecesinde veya sahîh ligayrihî olduğunu söylemek mümkündür.

e) *Ahmed* 7: Ebû Hureyre > İbn Sîrîn > Hişâm > Ali b. Âsım > Ahmed b. Hanbel¹⁰⁸

Ahmed b. Hanbel'in bu senedi, hocası Ali b. Âsım hariç bir önceki senedle aynıdır. Ali b. Âsım el-Vâsiti (ö. 201/817) ise imâm, hâfız, şeyhu'l-muhaddisîn, Irak'ın müsnidi gibi sıfatlarla övülmesine rağmen çokça tenkide uğramış bir kimsedir. Tenkitler genellikle zabtla alakalı olup, hafızasının zayıf olduğu, çokça hata yaptığı ve

¹⁰² *A.e.*, XI, 34.

¹⁰³ *A.e.*, XI, 34. Ebû Dâvûd, Hişâm'ın Hasen el-Basrî ve Atâ'dan naklettiği rivâyetler dolayısıyla tenkit edilmesinin nedeni olarak, onun bu iki şahıstan naklettiği hadisleri aslında onlardan bizzat almayıp, Havşeb'in kitabından elde etmiş olmasını gösterir (*A.e.*, XI, 35).

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 271-272; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 54-56; Zehebî, *Siyer*, VI, 355-363; *Tezkire*, I, 163-164; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 34-37.

¹⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, IX, 100.

¹⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 221; Zehebî, *a.g.e.*, IX, 100.

¹⁰⁷ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 296; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 221; Zehebî, *a.g.e.*, IX, 98-102; *Tezkire*, I, 300-302; İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 96-98.

¹⁰⁸ *Ahmed*, II, 499.

kimi zaman hatasını kabul etmediği, vehme düştüğü gibi hususlardır. Ayrıca bazı bilginler onun yalancı olduğunu söyleyerek daha ağır tenkitler de yöneltmişlerdir.¹⁰⁹ Ahmed b. Hanbel de Ali b. Âsım'ın hata yapan bir kimse olduğunu söylemesine rağmen hadî-sine eserinde yer vermiştir.¹¹⁰ Anlaşılan o ki, Ali b. Âsım'ın hadîs rivâyetine ehliyeti hususunda bazı şüpheler vardır ve bu şüpheler onun hadîslerine karşı dikkatli olmamızı gerekli kılmaktadır.¹¹¹

Buna göre hadîsin senedinin sahîh olamayacağı anlaşılır. Hasen hatta daha ihtiyatlı bir yaklaşımla hasen ligayrihi derecesinde sayılabileceğini söylemek daha isabetli görünmektedir.

f) *Müslim* 8: Ebû Hureyre > İbn Sirîn > Hişâm > Cerîr > Züheyr b. Harb > Müslim¹¹²

Müslim'de yer alan bu senedde de Hişâm'a kadar râviler aynıdır. Cerîr b. Abdülhamid'e (ö. 188/804) gelince, bütün tenkitçilerin son derece güvenilir kabul ettiği, hadîs hâfızı ve imâm olarak değerlendirildikleri bir kimsedir.¹¹³

Hakkında hadîs bilginleri tarafından imâm, hâfız ve hucet gibi sıfatlar kullanılan Müslim'in hocası Ebû Hayseme Züheyr b. Harb da (ö. 234/849) hadîs rivâyetine son derece ehil bir kimse olarak nitelendirilir.¹¹⁴

Yapısı ve râvilerin durumları göz önüne alındığında senedin sahîh olduğunu söylemek mümkündür.

g) *Ebû Ya'lâ* 1: Ebû Hureyre > İbn Sirîn > Hişâm > Ebû Bekir b. Ayyâş > Amr en-Nâkıd > Ebû Ya'lâ¹¹⁵

Bu Senedin Hişâm'a kadar olan bölümü de yukarıdakilerle aynıdır. Bu yüzden *Müsned* müellifi Ebû Ya'lâ'nın (ö. 307/919) hadîsi aldığı Amr en-Nâkıd ve onun hocası Ebû Bekir b. Ayyâş'ın hadîs rivâyetine ehliyetleri hususunda araştırma yaparak senedin sıhhati hakkında bir kanaate ulaşmak mümkün olacaktır.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *a.g.e.*, VII, 304.

¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel'e Ali b. Âsım hata yapan bir kimse olmasına rağmen niçin hadîsini eserine aldığı sorulunca "Hammâd b. Seleme de hata yapardı fakat biz onun hadîsini alıyoruz, Ali b. Âsım'ın hadîsini almakta da bir sakınca görmüyorum", cevabını vermiştir (Zehebî, *Tezkire*, I, 317).

¹¹¹ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 313; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VI, 198; Zehebî, *Siyer*, IX, 249-262; *Tezkire*, I, 316-317; *Mizân*, III, 135-138; İbn Hacer, *a.g.e.*, VII, 344-348 .

¹¹² Müslim, *Elfâz fî'l-edeb*, 5.

¹¹³ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 381; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 505-507; Zehebî, *Siyer*, IX, 9-18; *Tezkire*, I, 271-272; İbn Hacer, *a.g.e.*, II, 75-77.

¹¹⁴ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 354; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 591; Zehebî, *Siyer*, XI, 489-492; *Tezkire*, II, 437; İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 342-344.

¹¹⁵ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 10, 452.

Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/809) adâlet açısından ittifakla güvenilir kabul edilmekle birlikte, zabt açısından kusurlu görülmüştür. Kitabından rivâyet ederken herhangi bir sorunla karşılaşmayan İbn Ayyâş'ın özellikle hafızasından hadis nakledeken hataya düşmekten kurtulamadığı söylenmiştir. Kitabını inceleyenler herhangi bir hataya rastlamadıklarını, içindeki hadislerin güvenle rivâyet edilebileceğini belirtmişlerdir.¹¹⁶

Amr en-Nâkıd'a (ö. 232/847) gelince döneminin sayılı hadis hâfızlarından güvenilir kabul edilen aynı zamanda fıkıhta da ilmüne önem verilen bir şahıstır.¹¹⁷

Bu bilgiler ışığında hadisın senedinin hasen seviyesinde olduğu söylenebilir. Zira Ebû Bekir b. Ayyâş zabt açısından kusurludur. Gerçi Ebû Bekir'in, kitabından naklettiği hadislerde herhangi bir sorun olmadığı söylenmiştir. Talebesi Amr'ın, bu hadisi hocasının kitabından almış olma ihtimali de yüksektir. Ancak yine de ihtiyatlı davranıp senede sahîh hükmünü vermeyip, hasen olduğunu söylemek daha uygun gözükmektedir.

h) Ahmed 8: Ebû Hureyre > İbn Sirîn > Hâlid el-Hazzâ' > Ali b. Âsım > Ahmed b. Hanbel¹¹⁸

İbn Sirîn tarîkiyle gelen bu sened, Ali b. Âsım'ın hocası Hâlid el-Hazzâ' hariç, yukarıda zikredilen *Ahmed (7)* senediyle aynıdır. Ali b. Âsım aynı hadisi iki farklı hocadan almıştır. Dolayısıyla bu senedin sıhhati hakkında hüküm verebilmek için farklı râvi olan Hâlid el-Hazzâ' hadis rivâyeti açısından incelenmelidir.

Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ' (ö. 141/758) Basra'nın muhaddisi olarak anılan, hâfız, huccet ve imâm gibi sıfatlarla güvenilirliğine dikkat çekilen bir kimsedir. *Kütüb-i Sitte* müellifleri başta olmak üzere muhaddislerin büyük çoğunluğu onun hadislerine itibar etmişlerdir. Kaynaklarda ona yöneltilmiş tenkit olarak Ebû Hâtim'in "hadisi yazılır ancak delil olarak kullanılmaz" açıklamasına rastlanmaktadır.¹¹⁹ Şu'be de onun hadislerine itibar etmemiştir.¹²⁰ Ancak Hâlid hakkındaki bu yaklaşımlar aşırılık olarak değerlendirilmiş ve pek itibar görmemiştir.¹²¹

¹¹⁶ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 386; İbn Ebî Hâtim, *Cerh.*, IX, 348-350; Zehebî, *Siyer*, VIII, 495-508; *Tezkire*, I, 265-566; İbn Hacer, *Tehzîb*, XII, 34-37.

¹¹⁷ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 358; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VI, 262; Zehebî, *Siyer*, XI, 147-148; *Tezkire*, II, 445-446; İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 96-97.

¹¹⁸ Ahmed, II, 499.

¹¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 353.

¹²⁰ Zehebî, *Siyer*, VI, 191.

¹²¹ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 259-260; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 352-353; Zehebî, *Siyer*, VI, 190-193; *Tezkire*, I, 149; İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 120-122.

Senedin râvilerine bakılınca, Ahmed b. Hanbel'in hocası Ali b. Âsım hariç, diğerlerinin genel olarak güvenilir oldukları görülür. Ali b. Âsım ise yukarıda da belirtildiği gibi özellikle zabt açısından çokça eleştirilen bir kimsedir. Tenkitçilerin büyük çoğunluğu, hatta hadisini eserine alan Ahmed b. Hanbel bile, onun hafızasının zayıflığı nedeniyle sık sık hata yaptığı ve vehme düştüğünü ifade etmişlerdir. Bu nedenle hadisin senedine hasen ligayrihi hükmü uygun düşmektedir.

i) *Ahmed 9*: Ebû Hureyre > İbn Sîrin > Avf > Hevze > Ahmed b. Hanbel¹²²

Avf b. Ebî Cemîle el-A'râbî (ö. 146/763), hadis bilginlerinin çoğunluğu tarafından güvenilir bir kimse olarak görülmektedir. Bununla birlikte İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797) ve Bûndâr (ö. 152/769) gibi kimseler onu Şîlik ve Kaderilikle itham etmişlerdir. *Kütüb-i Sitte* müellifleri ve daha başka birçok muhaddisin hadislerini eserlerine aldığı Avf hakkındaki bu ithamlara pek itibar edilmediği anlaşılmaktadır.¹²³

Hevze b. Halife el-Basrî (ö. 216/831) ise hadis rivâyetine ehliyeti tartışılan bir kimsedir. Onu rivâyete ehil olarak görenler, çok sağlam bir râvi olarak kabul etmeyip, güvenilirliğin alt derecelerini onun için uygun görmüşlerdir. Mesela Ebû Hâtim "sadûktur"¹²⁴ açıklamasını yapmış, kendisinden rivâyette bulunan Ahmed b. Hanbel bile "sadûk bir kimse olmasını umuyorum, inşallah" diyerek güvenilirliğin alt derecelerini ona uygun görmüştür.¹²⁵ Yahyâ b. Ma'în ise onu zayıf saymıştır.¹²⁶

Ravilerinin durumuna bakılınca senede sahîh demenin mümkün olmadığı ortaya çıkar. Özellikle Hevze b. Halife ve Avf'ın güvenilirlik durumları senedin sıhhatine zarar vermektedir. Dolayısıyla sened bu haliyle zayıf hükmünü almalıdır. Bununla birlikte aynı metni nakleden diğer senedlerle desteklendiği için hasen ligayrihi konumuna çıkabilir.

c. Hilâs Tarîki

Ahmed 10: Ebû Hureyre > Hilâs > Avf > Hevze > Ahmed b. Hanbel¹²⁷

Hilâs b. Amr el-Hecerî (ö. 100/718 civarı), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Ebû Hureyre, Âişe (ö. 58/678) ve İbn Ömer (ö. 73/692) gibi

¹²² Ahmed, II, 395.

¹²³ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 258; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 15; Ukaylî, *Du'afâ'*, III, 429; Zehebî, *Siyer*, VI, 383; *Mizân*, III, 305; İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 166-167.

¹²⁴ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 119.

¹²⁵ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 119.

¹²⁶ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 399; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 118-119; Zehebî, *Siyer*, X, 121-124; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 74-75.

¹²⁷ Ahmed, II, 395.

sahâbilerden rivâyette bulunan bir tâbiüdür. Bilginler onun güvenilir bir kimse olduğunu söylemiştir. Bu güvenilirliği “sikatün sikatün” vb. tevsik ifadelerini tekrar ederek belirtmişlerdir. Ancak onun Hz. Ali ve Ebû Hureyre’den direk olarak yaptığı nakilleri şüpheyile karşılayanlar vardır. Zira onun söz konusu sahâbilerden hadis almadığı, eline geçen bazı sahifelerden rivâyette bulunduğu şüphesi vardır. Bununla birlikte başta *Kütüb-i Sitte* müellifleri olmak üzere birçok hadis âlimi onun hadislerine itibar etmişlerdir.¹²⁸

İbn Sîrîn hariç râvileri yukarıdaki ile aynı olan bu sened de hasen ligayrihî derecesindedir.

d. Zekvân Tarîki

Ahmed 11: Ebû Hureyre > Zekvân > Zeyd b. Eslem > Hişâm b. Sa’d > İbn Nümeyr > Ahmed b. Hanbel¹²⁹

Ebû Sâlih Zekvân b. Abdullah (ö. 101/719), Ebû Hureyre, Ebû Sa’d el-Hudrî (ö. 74/693-694), İbn Abbâs ve Âişe başta olmak üzere birçok sahâbiyle görüşme fırsatı yakalamış, onlardan ders almış ve hadis rivâyet etmiş tâbiîn neslinin önde gelen âlimlerinden biridir. Hadis rivâyetine ehliyeti hususunda âlimlerin ittifakı vardır. Onu son derece güvenilir bir râvi olarak değerlendirmişlerdir.¹³⁰

Zeyd b. Eslem (ö. 136/754), Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/712) gibi sahâbilerden, Sa’d b. el-Müseyyeb 94/713), Zekvân ve Atâ b. Yesâr (ö. 115/733) gibi tâbiî neslinin önde gelen âlimlerinden ders alarak yetişmiş ve hadis rivâyet etmiştir. Mescid-i Nebevî’de çok rağbet gören bir ilim halkası kurmuş ve burada hem hadis rivâyet etmiş hem de dersler vermiştir. Hadis tenkitçilerinin neredeyse tamamı onu güvenilir kabul etmektedir. Hakkında bazı eleştiriler vardır ancak bu eleştiriler onun rivâyet ehliyetine zarar verecek nitelikte değildir. Mesela ona eleştiri yöneltenlerden Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Zeyd’in hadis rivâyet etmesinde bir sakınca görmediğini ancak Kur’an’ı re’yine göre tefsir etme hususunda aşırıya kaçmasını doğru bulmadığını söylemiştir. Süfyân b. Uyeyne de (ö. 198/813) onun sâlih bir insan olmakla birlikte hafızasında az da olsa zayıflığın bulunduğunu iddia etmiştir.¹³¹

Hişâm b. Sa’d el-Kureşî (ö. 159/776) ise, Zeyd b. Eslem’in en önde gelen talebelerinden biridir. Zeyd’in hadislerinin çoğunu o

¹²⁸ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa’d, *a.g.e.*, VII, 149; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 402-403; Zehebî, *Siyer*, IV, 491; İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 176-178.

¹²⁹ Ahmed, II, 496.

¹³⁰ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa’d, *a.g.e.*, V, 301-302; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 450-451; Zehebî, *a.g.e.*, V, 36-37; *Tezkire*, I, 89-90; İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 219-220.

¹³¹ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa’d, *a.g.e.*, III, 468; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 554; Zehebî, *Siyer*, V, 316-317; *Tezkire*, I, 132-133; İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 395-397.

rivâyet etmiştir. Ancak Hişâm hafızasının zayıflığı nedeniyle hadis tenkitçileri tarafından çokça eleştirilen bir râvidir. Yahyâ b. Sa'îd (ö. 198/813) ondan rivâyette bulunmaktan sakınmıştır.¹³² Yine İbn Ma'in (ö. 233/847) hafızasının zayıflığı nedeniyle onu zayıf sayarlardan biridir.¹³³ Ahmed b. Hanbel de (ö. 241/855) "hafızası zayıftır" demiştir,¹³⁴ ancak burada da görüldüğü gibi hadisini eserine almıştır. Ebû Hâtim (ö. 277/890) "hadisi yazılır ancak delil olarak kullanılamaz" görüşünü ileri sürerken¹³⁵ İbn Adî (ö. 365/976) hafızasının zayıflığına rağmen hadisin yazılabileceğini söylemiştir.¹³⁶ Bununla birlikte onu sika kabul edenler de vardır. Mesela Ebû Dâvûd (ö. 275/888) onun Zeyd b. Eslem'den rivâyetlerini en sağlam nakleden kimse olduğu görüşündedir.¹³⁷ Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 277/890) de "Hişâm'ın konumu doğrudur, o bana göre İbn İshâk'tan (ö. 151/768) daha iyi bir râvidir" diyerek onu yüksek seviyede güvenilir bir kimse olarak görmese de hadislerinin alınabileceği kanaatini belirtmiştir.¹³⁸ Müslim de onun hadislerini istişhâd amacıyla eserine almıştır. Bu bilgilerden hareketle Hişâm'ın hafızasının zayıflığı hususunda neredeyse bir ittifak bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla rivâyetlerine ihtiyatlı yaklaşmak doğru olacaktır.¹³⁹

Meşhur hadis hâfızı ve ricâl tenkitçisi Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr'in (ö. 234/849) babası Abdullah b. Nümeyr el-Hemedânî'ye (ö. 199/814) gelince, hadis bilginlerinin ittifakla güvenilir kabul ettiği, hakkında hiçbir tenkit bulunmayan bir kimsedir.¹⁴⁰

Senedin râvileri incelenince Hişâm b. Sa'd hariç diğer râvilerin güvenilir oldukları anlaşılmaktadır. Hişâm ise zabt açısından kusurlu görülen bir râvidir. Bu durum senedin zayıf olmasını gerektirir. Bununla birlikte Hişâm'ın Zeyd b. Eslem'den rivâyet edenlerin en güvenilir olması, âdil bir kimse kabul edilmesi ve zayıflığının

¹³² İbn Adî, *Kâmil*, VII, 108.

¹³³ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 61. Yahyâ b. Ma'in'in bir diğer açıklaması "Hişâm sâlih bir kimsedir, metrûkû'l-hadis/hadisi terk edilen bir kimse değildir" şeklindedir (*A.y.*). Yani İbn Ma'in onu adâlet açısından güvenilir kabul etmiş, zabt açısından zayıf görmüştür. Bununla birlikte onun için belirlediği zayıflık derecesi "metrûkû'l-hadis" gibi çok aşağı bir zayıflık derecesi değildir. Bu ayrıntı önemlidir. Zira mutlak zayıf olarak kabul edildiğinde Hişâm'ın hadislerine bakış daha farklı olacaktır.

¹³⁴ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 61.

¹³⁵ *A.y.*

¹³⁶ İbn Adî, *a.g.e.*, VII, 110.

¹³⁷ Zehebî, *Mizân*, IV, 299.

¹³⁸ İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 62.

¹³⁹ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 61-62; İbn Adî, *a.g.e.*, VII, 2566-2568; Zehebî, *Siyer*, VII, 344-346; Mizân, IV, 298-299; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 39-40.

¹⁴⁰ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VI, 394; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, V, 186; Zehebî, *Siyer*, IX, 244-245; *Tezkire*, I, 327; İbn Hacer, *a.g.e.*, VI, 57-58.

metrükül-hadis olmasını gerektirmeyecek derecede görülmesi gibi hususlar dikkate alındığında, bu senedle gelen metnin, yukarıda zikredilen diğer tarîkleri desteklemek yani istiḥād amacıyla kullanılabilmesi söylenebilir. Bunun tam tersi olarak, bu sened de yukarıdaki senedlerle desteklenmek suretiyle zayıf durumdan hasen ligayrihi seviyesine çıktığı sonucuna varmak da mümkündür.

2. Ebû Katâde Kaynaklı Senedler

Sahâbeden Ebû Katâde'nin naklettiği bu hadis ise oğlu Abdullah b. Ebî Katâde vasıtasıyla sonraki nesillere intikal etmiş olmakla birlikte, tespit edilebildiği kadarıyla klasik dönem eserlerinden Ahmed b. Hanbel, Abd b. Humeyd ve Hâris b. Ebî Üsâme'nin eserlerinde yer almaktadır. İbn Hanbel aynı tarikle gelen bu hadisi iki farklı hocasından aldığı için *Müsned*'inde iki farklı senedle yer alırken diğerlerinde sadece birer sened bulunmaktadır. Senedlerin sıhhatlerine gelince:

a) *Ahmed 12*: Ebû Katâde > Abdullah b. Ebî Katâde > Abdülazîz b. Rufey' > Süfyân > Abdurrahmân > Ahmed b. Hanbel¹⁴¹

Abdullah b. Ebî Katâde (ö. 99/718) meşhur sahâbi Ebû Katâde el-Ensârî'nin (ö. 54/674) oğludur. Çok fazla hadis rivâyet etmemiştir. Güvenilir bir râvi olarak değerlendirilir.¹⁴²

Abdülazîz b. Rufey' (ö. 130/748) ise, İbn Abbâs, İbn Ömer ve Enes b. Mâlik gibi önde gelen sahâbilerden ders alma fırsatı yakalamış, hadis tenkitçilerinin tümü tarafından güvenilir kabul edilen bir kimsedir. Hakkında herhangi bir tenkit bulunmamaktadır.¹⁴³

Abdülazîz'den hadisi nakleden talebesi Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) güvenilirlik durumu yukarıda incelenmişti. Süfyân son derece güvenilir, otorite kabul edilen bir hadis âlimi kabul edilir.

Abdurrahmân b. Mehdî'ye (ö. 198/814) gelince döneminin en önde gelen hadis otoritelerinden biridir. Hadis bilginlerinin tümü onu son derece güvenilir kabul ederken, hâfız, huccet, imâm gibi sıfatlarla anmaktadır. İbn Mehdî aynı zamanda ricâl tenkidinde de sözüne itibar edilen bir kimsedir.¹⁴⁴

Bu sened, râvilerinin tümü güvenilir kimseler olduğu için, sahîh bir sened olarak nitelenmeyi hak eder.

¹⁴¹ Ahmed, V, 299.

¹⁴² Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 274; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, V, 32; İbn Hacer, *a.g.e.*, V, 360.

¹⁴³ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, V, 381; Zehebî, *Siyer*, V, 228-229; İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 337-338.

¹⁴⁴ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VII, 297; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, I, 251-262; Zehebî, *Siyer*, IX, 192-209; *Tezkire*, I, 329-332; İbn Hacer, *a.g.e.*, VI, 279-281.

b) *Hâris b. Ebî Üsâme*: Abdullah b. Ebî Katâde > Abdülazîz b. Rufey' > Süfyân > Abdurrahmân > Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm > Hâris b. Ebî Üsâme¹⁴⁵

Abdurrahmân b. Mehdi'ye kadar aynı şahısların yer aldığı bu tarikte Hâris b. Ebî Üsâme (ö. 282/895) hadisi hocası Ebû Ubeyd'den almıştır. Dolayısıyla bu tarik İbn Hanbel'in senedine göre nâzil durumda kalmaktadır.

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), hadis ilminde otorite önde gelen bir bilgin olmasının yanı sıra fıkhıta ictihâdlarına itibar edilen, Arap edebiyatı ve Arap tarihi alanlarında da derin bir ilme sahip olan döneminin önemli şahsiyetlerinden biridir. Çeşitli alanlarda kaleme aldığı eserlerle de kendinden söz ettiren Ebû Ubeyd hadis bilginlerinin ittifakla son derece güvenilir kabul ettiği bir kimsedir.¹⁴⁶

Sened zincirindeki tüm râviler güvenilir olduğu için bu sened de yukarıdaki gibi sahihtir.

c) *Ahmed 13*: Ebû Katâde > Abdullah b. Ebî Katâde > Abdülazîz b. Rufey' > Süfyân > Vekî' > Ahmed b. Hanbel¹⁴⁷

Bu senedin tüm râvileri Ahmed b. Hanbel'in hocası Vekî' hariç aynıdır. Dolayısıyla Vekî'in güvenilirlik durumu senedin sıhhati hakkında hüküm verme konusunda belirleyici olacaktır.

Vekî b. el-Cerrâh (ö. 199/815) ise Irak'ın muhaddisi diye anılan, hadis ve fıkıh ilimlerinde devrinin en parlak şahsiyetlerinden biridir. Bilginlerin ittifakıyla hadis ilminde otorite kabul edilen Vekî'in güvenilirliği hususunda en ufak bir şüphe bile izhar edilmemiştir.¹⁴⁸

Dolayısıyla bu sened de yukarıdaki sened gibi sahihtir.

d) *Abd b. Humeyd*: Ebû Katâde > Abdullah b. Ebî Katâde > Abdülazîz b. Rufey' > Süfyân > Ebû Nu'aym > Abd b. Humeyd¹⁴⁹

Abd b. Humeyd'in (ö. 249/863) senedi de Süfyân es-Sevri'ye kadar Ahmed b. Hanbel'in senedi ile aynıdır. Senedeki tek farklı râvi Abd b. Humeyd'in hocası Ebû Nu'aym'dır.

Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (ö. 219/834) hadis ilminde imâm, hucet ve emirü'l-mü'minin kabul edilen son derece güvenilir bir kimsedir. Hadis tahammül ve edâ ederken gösterdiği titizlik nedeniyle hadis âlimleri içinde en az hata yapan kimselerden biri

¹⁴⁵ Heysemî, *Buğye*, II, 830.

¹⁴⁶ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 355; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 111; Zehebî, *Siyer*, X, 490-509; *Tezkire*, II, 417-418; İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 315-318.

¹⁴⁷ Ahmed, V, 311.

¹⁴⁸ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VI, 394; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, I, 219-232; Zehebî, *Siyer*, IX, 140-168; *Tezkire*, I, 306-309; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 123-131.

¹⁴⁹ Abd b. Humeyd, *Müsned*, s. 96.

kabul edilir. Bu, onun zabt açısından diğer râvilere göre üst seviyelerde olduğu anlamına gelir.¹⁵⁰

Ebû Nu'aym da Ahmed b. Hanbel'in diğer hocaları gibi güvenilir bir kimse olunca bu sened de ortak râvilere sahip diğer iki sened gibi sahîh kabul edilebilecek durumdadır.

D. IV. Hadis Metninin Senedleri

Dördüncü hadis metnini sevgili Peygamberimizden sadece Ebû Hureyre kanalıyla nakledilmiş, ondan da tâbiî neslinden Abdurrahmân ve A'rec (ö. 117/735) rivâyette bulunmuştur. Abdurrahmân'dan nakledilen rivâyet altı ayrı tarikle kaynaklara ulaşırken A'rec'den sadece bir tarik kaynaklara girebilmiştir. (Şekil 4). Senedlerin sıhhat durumu hakkında ise şunlar söylenebilir:

a. Abdurrahmân b. Ya'kûb Tarîki

a) *Ahmed 14*: Ebû Hureyre > Abdurrahmân b. Ya'kûb > Alâ' b. Abdurrahmân > Muhammed b. İshâk > Muhammed b. Yezîd > Ahmed b. Hanbel¹⁵¹

Abdurrahmân b. Ya'kûb el-Hurakî (ö. ?), Ebû Hureyre (58/678), İbn Abbâs (ö. 68/687), İbn Ömer (ö. 73/692) ve Ebû Sa'îd el-Hudrî (ö. 74/693-694) gibi sahâbilerden rivâyette bulunmuş bir tâbiidir. Genel olarak güvenilir kabul edilmekle birlikte kendisine yüksek seviyede bir güvenilirlik takdir edilmemiştir. Sözelimi Nesâî (ö. 303/915) "hadis rivâyet etmesinde bir sakınca yoktur" açıklamasını yapmıştır.¹⁵²

Abdurrahmân b. Ya'kûb'un oğlu olan Alâ' b. Abdurrahmân el-Hurakî (ö. 139/756) hadis bilginlerinin çoğunluğuna göre güvenilir bir kimse olarak kabul edilmekle birlikte onu tenkit edenler de vardır. Sözelimi Yahyâ b. Ma'in onun hakkında "hadisi delil olarak kullanılmaz, hadis rivâyeti açısından kötüye yakın bir kimsedir" açıklamasını yapmış,¹⁵³ Ebû Zür'a da "hafızası kuvvetli değildir" demiştir.¹⁵⁴ Nesâî'nin ise "hadis rivâyet etmesinde bir sakınca yoktur" dediği¹⁵⁵ el-Alâ'nın hadislerini Müslim sadece başka rivâyetleri desteklemek amacıyla eserine almıştır.

¹⁵⁰ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VI, 400-401; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, VII, 61-62; Zehebî, *Siyer*, X, 142-157; *Tezkire*, I, 372-373; İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 270-276.

¹⁵¹ Ahmed, II, 506.

¹⁵² Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, V, 309; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, V, 301-302; Mizzî, *Tehzîb*, XVIII, 18-20; İbn Hacer, *a.g.e.*, VI, 301.

¹⁵³ Zehebî, *Siyer*, VI, 186.

¹⁵⁴ İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 166.

¹⁵⁵ Zehebî, *a.g.e.*, VI, 186.

Bu bilgilerden el-Alâ'nın çoğunluk tarafından güvenilir bir kimse olarak görülmekle birlikte bu güvenilirliğin yüksek seviyede olmadığı söylenebilir. Ayrıca sözüne itibar edilir tenkitçiler tarafından hakkında yapılan tenkitleri de gözden uzak tutmamak gerekir.¹⁵⁶

Muhammed b. İshâk (ö. 151/768) çoğu sahâbe çocuğu olan 100 kadar Medineli râviden hadis almış tâbî bir âlimdir. Daha çok kaleme aldığı siyer ve megâzi eseri dolayısıyla tanınan İbn İshâk yaşadığı dönemde emîru'l-mü'minin ünvanıyla anılır. Bununla birlikte tedlîs yaptığı, hafızasının zayıf olduğu ve Kaderî görüşü savunduğu yönünde kendisine bazı tenkitler de yöneltilmiştir.¹⁵⁷

Ahmed b. Hanbel'in hocası Muhammed b. Yezîd el-Vâsîti (ö. 190/806) ise hadis bilginlerinin ittifakla güvenilir kabul ettiği âlim ve zâhid bir kimsedir.¹⁵⁸

Râvilerin durumuna bakınca senedin sahih olduğuna hükmedilemeyeceği anlaşılır. Zira seneddeki Abdurrahmân ve oğlu el-Alâ' için hadis bilginleri düşük seviyede bir güvenilirlik takdir etmişlerdir. Bu nedenle senedin hasen olduğunu söylemek daha isabetli görünmektedir.

Ayrıca bu senedin başka senedlerle desteklendiği hususunu hatırlatmakta da fayda vardır. Aşağıda zikredilecek beş senedin ikisiyle râvileri tamamen aynı iken diğer üçü ile sadece bir râvisi farklılık arz etmektedir. Râvileri tamamen aynı olan diğer iki senede göre bu sened âli durumdadır.

b) *Ebû Ya'lâ 2*: Ebû Hureyre > Abdurrahmân > Alâ' b. Abdurrahmân > Muhammed b. İshâk > Muhammed b. Yezîd > Amr en-Nâkîd > Ebû Ya'lâ¹⁵⁹

Ebû Ya'lâ'da yer alan bu sened Muhammed b. Yezîd'e kadar İbn Hanbel'in senedi ile aynıdır. Ebû Ya'lâ'nın hocası Amr b. en-Nâkîd (ö. 232/847) ise daha önce tanıtılmıştı. Döneminin önde gelen hadis hâfızları arasında kabul edilen Amr son derece güvenilir aynı zamanda fıkhîta da ilmîne önem verilen bir şahıstır.

Yukarıdaki senede göre fazla olan Amr hariç seneddeki râviler aynı olduğu için bu senede de aynı hükmü vermek ve hasen

¹⁵⁶ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtîm, *a.g.e.*, VI, 357-358; İbn Adî, *Kâmil*, V, 1860-1861; Zehebî, *Siyer*, VI, 186-187; *Tezkire*, I, 135; *Mizân*, III, 102-103; İbn Hacer, *a.g.e.*, VIII, 186-187.

¹⁵⁷ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 321-322; İbn Ebî Hâtîm, *a.g.e.*, VII, 191/194; Zehebî, *Siyer*, VII, 33-55; *Tezkire*, I, 172-174; İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 38-46.

¹⁵⁸ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 314; İbn Ebî Hâtîm, *a.g.e.*, VIII, 126; Zehebî, *Siyer*, IX, 302-303; İbn Hacer, *a.g.e.*, IX, 527-528.

¹⁵⁹ Ebû Ya'lâ, *Müsned*, XI, 353.

olduğunu söylemek uygun olacaktır. Çünkü fazla olan râvi Amr güvenilir olduğu için senede menfi bir etkisi olmamaktadır.

c) *İbn Huzeyme*: Ebû Hureyre > Abdurrahmân > Alâ' b. Abdurrahmân > Muhammed b. İshâk > Muhammed b. Yezîd > Ziyâd b. Eyyûb > İbn Huzeyme¹⁶⁰

Bu sened de Muhammed b. Yezîd'e kadar yukarıdaki iki senedle aynıdır. İbn Huzeyme'nin (ö. 311/923) hocası Ziyâd b. Eyyûb el-Bağdâdî'nin (ö. 252/866) güvenilirliği hususunda bilginlerin görüş birliği içinde oldukları anlaşılmaktadır. Hadis hâfızı olması ve hadis naklinde gösterdiği titizliği nedeniyle "Küçük Şu'be" diye anılması hadis ilmindeki yerini göstermektedir.¹⁶¹

Bu seneddeki fazla olan râvi de güvenilir olduğu için senede menfi bir etkisi yoktur. Buna göre bir önceki sened gibi Ahmed b. Hanbel'in senedi ile aynı hükmü taşımaktadır.

d) *Ahmed 15*: Ebû Hureyre > Abdurrahmân > Alâ' b. Abdurrahmân > Muhammed b. İshâk > Yezîd b. Hârûn > Ahmed b. Hanbel¹⁶²

Abdurrahmân b. Ya'kûb tariki İbn İshâk'a kadar her tabakada birer râvi tarafından nakledilirken İbn İshâk'tan sonra iki kola ayrılmıştır. İbn İshâk'tan hadisi alanlardan Muhammed b. Yezîd vasıtasıyla kaynaklara giren üç sened yukarıda zikredilmiştir. Diğer râvi Yezîd b. Hârûn vasıtasıyla ulaşan senedler ise Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde ve Hâkim'in (ö. 405/1014) *Müstedrek*'inde yer almaktadır.

Müsned'deki senedde Yezîd b. Hârûn Ahmed b. Hanbel'in hocası durumundadır. Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821) ise imâm, hadis hâfızı ve hucet kabul edilen son derece güvenilir bir kimsedir.¹⁶³

Muhammed b. Yezîd kanalıyla gelen senedler gibi bu senede de hasen hükmünü vermek mümkündür. Zira seneddeki râviler İbn İshâk'a kadar aynıdır ve seneddeki Abdurrahmân ile oğlu el-Alâ' için hadis bilginleri tarafından düşük seviyede bir güvenilirlik takdir edilmiştir.

Ayrıca bu senedin yukarıda zikredilen diğer senedlerle desteklendiği hususunu hatırlatmakta fayda vardır. Aşağıda zikredilecek iki senedle râvileri tamamen aynı iken yukarıdaki diğer üç sened ile

¹⁶⁰ İbn Huzeyme, *Sahih*, IV, 113.

¹⁶¹ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 525; Zehebî, *Siyer*, XII, 120-123; *Tezkire*, II, 508-509; İbn Hacer, *a.g.e.*, III, 355.

¹⁶² Ahmed, II, 506.

¹⁶³ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *a.g.e.*, VII, 314-315; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, IX, 295; Zehebî, *Siyer*, IX, 358-372; *Tezkire*, I, 317-320; İbn Hacer, *a.g.e.*, XI, 366-369.

sadece bir râvisi farklılık arz etmektedir. Râvleri tamamen aynı olan diğer iki senede göre bu sened âli durumdadır.

e) *Hâkim 2*: Ebû Hureyre > Abdurrahmân > Alâ' b. Abdurrahmân > Muhammed b. İshâk > Yezîd b. Hârûn > Hasen b. Mûkerrem > Ahmed b. Selmân > Hâkim¹⁶⁴

Bu senedin râvileri Yezîd b. Hârûn'a kadar yukarıdaki *Müsned* senedi ile aynıdır. Hâkim'in hocasının hocası Hasen b. Mûkerrem el-Bezzâr (ö. 274/888) hadis ilminde imâm kabul edilen güvenilir kimsedir.¹⁶⁵

Hâkim'in hocası Ahmed b. Selman en-Neccâd'a (ö. 348/960) gelince hadis ilminde imâm, hadis hâfızı ve huccet kabul edilen döneminin önde gelen bilginlerinden biridir. Fıkıh ilminde de söz sahibi bir âlim olan Neccâd, döneminde Hanbelî Mezhebi'nin önde gelen fakihlerinden biri olarak görülür. Bilginlerin çoğunluğu güvenilir olduğunu söylemiştir. Ancak Dârekutnî (ö. 385/995) onun başkasına ait olan bir kitaptan, kitabın aslında olmayan hadisleri rivâyet ettiğini iddia etmiştir. Bu iddiayı dikkatlerden uzak tutmamak kaydıyla güvenilir bir kimse olduğu söylenebilir.¹⁶⁶

Senedin râvileri Yezîd b. Hârûn'a kadar yukarıdaki sened ile aynıdır. Fazlalık olan râviler ise güvenilir kimselerdir. Dolayısıyla senede menfi bir etkileri olmadığı için yukarıdaki senedle aynı hükmü taşıması uygun gözükmemektedir. Buna göre senede hasen hükmü verilebilir.

f) *Hâkim 3*: Ebû Hureyre > Abdurrahmân > Alâ' b. Abdurrahmân > Muhammed b. İshâk > Yezîd b. Hârûn > Muhammed b. Mesleme > Muhammed b. Abdullâh > Hâkim¹⁶⁷

Bu senedin râvileri de yukarıdaki gibi Yezîd b. Hârûn'a kadar aynıdır. Farklı olan iki râviden Muhammed b. Mesleme el-Vâsiti (ö. 282/895) tenkitçiler tarafından genellikle zayıf kabul edilen, münker rivâyetleri bulunduğu söylenen bir kimsedir. Hakkında yapılan en müsbet değerlendirme Dârekutnî'nin "hadis rivâyet etmesinde bir sakınca yoktur" açıklamasıdır.¹⁶⁸

Muhammed b. Abdullâh es-Saffâr (ö. 339/951) Nisabûr'un muhaddisi olarak tanınan meşhur bir muhaddistir. Aynı zamanda

¹⁶⁴ Hâkim, *Müstedrek*, I, 418.

¹⁶⁵ Zehebî, *Siyer*, XIII, 192; Hatîb, *Târîh*, VII, 432-433; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 165.

¹⁶⁶ Zehebî, *a.g.e.*, XV, 502-504; *Tezkire*, III, 868-869; *Mizân*, I, 101; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, II, 376-378.

¹⁶⁷ Hâkim, *a.g.e.*, II, 491.

¹⁶⁸ Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Adî, *Kâmil*, VI, 2294; Zehebî, *Siyer*, XIII, 395-396; *Mizân*, IV, 41-42.

döneminin önde gelen zâhidlerinden biri kabul edilen es-Saffâr, güvenilir bir kimse olarak görülür.¹⁶⁹

Râvilerden Muhammed b. Mesleme zayıf bir râvi olduğu için senedin zayıf olduğu anlaşılır. Diğer tarîklerle desteklendiği dikkate alınınca hasen liğayrihî seviyesinde olduğu söylenebilir.

b. A'rec Tarîki

Hâkim 4: Ebû Hureyre > A'rec > Ebu'z-Zinâd > Muhammed b. İshâk > Yezîd b. Hârûn > Sa'îd b. Mes'ûd > Muhammed b. Ahmed el-Mahbûbî > Hâkim¹⁷⁰

Senedin râvilerinden A'rec, Ebü'z-Zinâd, İbn İshâk ve Yezîd b. Hârûn daha önce tanıtılmıştı ve hepsinin güvenilir râviler olduğu görülmüştü. Senedde daha önce zikredilmeyen iki râviden Sa'îd b. Mes'ûd el-Mervezî (ö. 271/884) Merv'de döneminin önemli hadisçilerinden biridir. Güvenilir olduğu söylenen bu şahsı İbn Hibbân (ö. 354/965) *es-Sikât* adlı eserinde zikretmiştir.¹⁷¹

Muhammed b. Ahmed el-Mahbûbî (ö. 346/957) ise Tirmizî'nin talebelerinden biri olup, hadis ilminde imâm ve hadis hâfızı kabul edilen güvenilir bir kimsedir.¹⁷²

Senedin râvilerinin tamamı güvenilir kimseler olduğu için sahîh hükmündedir.

II. Metin Tenkidi

Hadis, ufak tefek kelime farklılıkları, takdim ve tehirleri dikkate almayıp bütüncül olarak bakacak olursak dört ayrı metin öbeği halinde kaynaklarımızda yer almaktadır. Bunlar:

---

¹⁶⁹ Zehebî, *Siyer*, XV, 437; *Tezkire*, III, 851-852; Sübkî, *Tabakât*, III, 178-179; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, II, 349.

¹⁷⁰ Hâkim, *a.g.e.*, II, 453.

¹⁷¹ İbn Hibbân, *Sikât*, VIII, 271; Zehebî, *Siyer*, XII, 504-505.

¹⁷² Zehebî, *a.g.e.*, XV, 537; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, II, 373; Safedî, *Vaft*, II, 40-41.

A. Birinci Metin

Humeydî 1 Buhârî 1 Müslim 1 Müslim 2 Ebû Dâvûd 1 Ebû Dâvûd 2 Ahmed 1				
Buhârî 2 İbn Hibbân Müslim 3 Müslim 4				
Hâkim 1				
Nesâî 1				

Birinci metin, bütün tariklerde kudsî hadis formunda Yüce Allah'ın ifadeleri olarak yer alır. Buna göre Allah Teâlâ kullarının zamana sövmesinden rahatsızlık duyduğunu söylerken, gerekçe olarak da sövülen zamanın bizzat kendisi olduğunu belirtir. Çünkü gece ve gündüzü oluşturarak zamana hükmeden kendisidir.

Metinlere bakıldığında, küçük farklılıklar bulunmakla birlikte, büyük ölçüde benzerlik taşıdığı müşahede edilir. Farklılık olarak dikkat çeken en önemli husus, tariklerin birkaçında zamana sövülmesinden Allah'ın rahatsızlık duyduğu ayrıntısının yer almamasıdır. Tâbiî râvi Ebû Seleme'den (ö. 94/713) gelen bu tariklerde sadece insanların zamana sövdüğü, ancak zamanın aslında kendisi olduğu haber verilmekle yetinilmiştir. Sa'îd b. el-Müseyyeb'den (ö. 94/713) gelen bütün tariklerde bu ifade yer alırken Ebû Seleme'den gelen tariklerin hiçbirinde bulunmaması, söz konusu farklılığın Ebû Seleme'den kaynaklanmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Bununla birlikte her iki tâbiiden gelen rivâyetlerdeki farklılıkların kendi içinde tutarlı olması metnin iyi muhafaza edilerek kaynaklara ulaştığını göstermektedir.

Metinlerdeki bir diğer farklılık ise hadisin sonunda yer alan “geceyi ve gündüzü oluşturacak hüküm benim elimdedir” ifadesinde kelimelerinin zikredilmemesidir. Ebû Seleme tariklerinde bulunmayan bu kelimeler metnin anlamına herhangi bir zarar vermemekte, mana rivâyetlerinde sıkça karşılaşılan metin farklılaşmasının basit bir örneğini teşkil etmektedir. Nesâî'de ¹ kelimesinin kelimesiyle karşılanması hocasının bir tasarrufu olarak gözükürken, Hâkim'in *Müstedrek*'inde son bölümün ¹ şeklinde

gelmesi ise bu müelliflerin hocası veya hocasının hocasının ikinci metnin son bölümünü buraya yanlışlıkla getirmesi neticesinde meydana gelen bir farklılık olduğu anlaşılmaktadır. Sonuçta tariklerin hepsinde gece ve gündüzü oluşturan varlık olarak, hükmün Yüce Allah'ın kendisinde olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Burada da, Nesâî ve Hâkim'in metinleri hariç, farklılıkların tariklerin hepsinde tutarlılığını koruması metnin sıhhati açısından önemlidir.

Metinlere bütüncül gözle bakıldığında, mana rivâyetinden kaynaklanan küçük farklılıklara rağmen, elimize ulaşan metinlerin fazla bir değişikliğe uğramadan ve başka hadislerde yer alan harici unsurlar metne karıştırılmadan muhafaza edildiği, dolayısıyla sahih olduğu söylenebilir. Senedler de dikkate alındığında hadislerin tümünün sahih olduğu sonucuna varılır.

B. İkinci Metin

Abdürrezzak 1 Müslim 5 Hâkim 2				
Ahmed 2			-	
Müslim6 Ahmed 4	-			-
Mâlik	-			-

Buhâri 3	-			
Ahmed 3				-

İkinci metin öbeği, kudsi hadis formunda olması ve cümlelerin dizilişindeki benzerlik açılarından birinciye çok benzemekle birlikte bazı önemli farklılıklar ihtiva ettiği için müstakil olarak ele alınmayı gerektirmektedir. Metindeki en dikkat çekici farklılık zamana söverken kullanılan ifadenin açıkça belirtilmesidir. Buna göre insanoglu بِأَخِيَّةِ الدَّهْرِ diyerek zamana sövmektedir. Diğer önemli fark, birinci metinde zamana sövmenin yüce Allah'ı üzdüğü belirtilmekle

birlikte herhangi bir yasak dile getirilmezken bu metinde zamana sövmenin yasaklanmasıdır. Ancak bu yasağı ifade eden bölümün *Ahmed 2*'de yer almaması Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) veya oğlu Abdullah'ın (ö. 290/903) bu bölümü iyi muhafaza edemediği ihtimalini akla getirmektedir. Zira yasak ifade eden bölüm İbn Hanbel'in hocası Abdurrezzâk'ın (ö. 211/827) eserinde mevcuttur.¹⁷³ Yine aynı metni aynı senedle zikreden Müslim'in (ö. 261/875) eserinde de bu bölüm bulunmaktadır.¹⁷⁴ Dolayısıyla bu eksikliğin Ahmed b. Hanbel veya oğlundan kaynaklanma ihtimali söz konusudur. Bir diğer ihtimal de *Müsned*'in nüshalarını elinde tutan kimselerin bilerek veya bilmeyerek tasarrufta bulunmaları, müdahaleleri yahut silinmesi neticesinde bu bölümün metinden düşmüş olmasıdır. Söz konusu ihtimaller bir tarafa bırakılacak olursa, çünkü metindeki eksikliğe kimin, hangi sebeple neden olduğu tali bir meseledir, bu bölümün metnin bir parçası olduğu açıktır. Zira sened ve metinler karşılıklı mukayese edildiğinde bu durum son derece açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Metnin son bölümünde "Allah'ın gece ve gündüzü dilediği zaman tutması" söylemi ise metne farklı bir boyut katmaktadır.

Metin, üç farklı tâbiiden gelen tarikleri dikkate alınarak incelendiğinde ise en yaygın olan Sa'îd b. el-Müseyyeb tarikinın metnin ana yapısını oluşturduğu, A'rec (ö. 117/735) tarikinın ise metnin ilk ve son cümleleri takti' yapılmak suretiyle nakledildiği anlaşılır.

Ebû Seleme tarikinde ise, A'rec takîkinde olduğu gibi metin bölünerek nakledilmiş ancak her iki tarikte de olmayan *لا تُسْمُوا العَيْبَ الكَرْمَ* cümlesi ilave edilmiştir. Üçüncü metin öbeğinde de yer alan bu ilave başka müstakil bir hadisin bir bölümü olup seneddeki bir râvinin tasarrufu olarak bu hadis ile birleştirilmiştir. Bu tarikteki râvilerden Abdül-A'lâ b. Abdül-A'lâ'nın (ö. 189/805) hadis tenkitçileri tarafından eleştirildiği hususu da dikkate alınırsa bu metnin özellikle son bölümüne ihtiyatla yaklaşmanın daha isabetli olacağı görülür.

Tüm bunlar neticesinde Sa'îd b. el-Müseyyeb ve A'rec tariklerinin sahih, Ebû Seleme tarikinın hem sened hem de metin açısından hasen ligayrihi seviyesinde olduğu söylenebilir. Ayrıca Ebû Seleme metnindeki ilave başka bir hadisin bir bölümü olduğu için bu metnin bir parçasıymış gibi düşünmemek gerekir.

---

¹⁷³ Bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, XI, 436

¹⁷⁴ Müslim, *Elfâz fi'l-edeb*, 3

C. Üçüncü Metin

Müslim 8 Ebû Ya'la 1 Ahmed 6,7,8,9,10,12,13 Hâris b. Ebî Üsâme Abd b. Humeyd	-		
Abdurrezzak 3 Müslim 7 Ahmed 5	.		
Abdurrezzak 2	.		
Ahmed 11			

Bu metin, ikinci metindeki cümlesinin daha genel bir tarzda ifade edilmişinden ibarettir. Yani “vay zamana, vay zamanın musibetine demeyiniz” demek “zamana sövmeyiniz” demektir. İkinci ifade daha geneldir. Zira zamana başka ifadelerle de sövülebilir.

Kudsî hadis formunda olmayıp sevgili Peygamberimizin sözü olarak nakledilen bu metin kaynakların çoğunda çok kısa şekildedir. Yüce Allah'ın gece ve gündüze hükmettiğini ifade eden bölüm, bir tarik hariç, bu metnin hiçbir tarikinde yer almaz. Ahmed b. Hanbel'in Zekvân (ö. 101/719) tarikiyle naklettiği metinde söz konusu bölüm gibi çok farklı kelimelerle ifade edilmiştir. Eyyûb ve Hemmâm tariklerinde ise son cümle şeklindedir. Bu cümle ikinci metnin Ebû Seleme tarikinde de yer almaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu cümle metnin aslından değildir.

Metinler senedlerle birlikte değerlendirildiğinde, biri hariç, hepsinin sahîh¹⁷⁵ veya senedinde tenkit edilen râviler bulunmakla

¹⁷⁵ *Abdurrezzâk (2, 3), Müslim (7, 8), Ahmed (5, 10, 12), Ebû Ya'la (1), Hâris b. Ebî Üsâme ve Abd b. Humeyd rivâyetlerinin hem sened hem de metin açısından sahîh oldukları söylenebilir.*

birlikte diğler tariklerle desteklenerek hasen ligayrihi¹⁷⁶ derecesine çıkan rivâyetler olduğu görölür.

Müsned (11) rivâyetine gelince senesinde bulunan Hişâm b. Sa'd (ö. 159/776) hafızasının zayıflığı nedeniyle hadis tenkitçileri tarafından çokça eleştirilen ve hatta hafızasının zayıflığı hususunda neredeyse bir ittifak bulunduğu söylenebilecek bir râvidir. Bu nedenle senedin zayıf olduğu ancak metni diğler tariklerle desteklendiğı için hasen ligayrihi konumuna yükselebileceğı söylenmişti. Metin incelendiğinde son bölümünün diğler tariklerde bulunmadığı görölmektedir. Dolayısıyla hadisin ilk bölümü hasen ligayrihi olarak değerlendirilse bile son bölümünün zayıf olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır.

D. Dördüncü Metin

Hâkim 4 Ebû Ya'lâ 2 İbn Huzeyme				
Hâkim 3 Hâkim 5				
Ahmed 14				
Ahmed 15				

Dördüncü metin öbeğı önceki üç metinle anlam bakımından aynı şeyleri ifade etmekle birlikte kullanılan kelimeler ve anlatım şekli diğler metinlerden büyük ölçüde farklılık arz etmektedir. Öncelikle bu metin de diğlerleri gibi kudsî hadis formunda yüce Allah'ın sözleri olarak ifade edilmiştir. Bununla birlikte önceki metinlerin giriş cümlesi olarak yüce Allah'ın "insanların zamana sövmesi beni üzüyor" serzenişi yer alırken, bu metinde "kulumdan borç istedim, fakat bana vermedi" gibi tamamen farklı bir açıklama bulunmaktadır. Ancak biraz dikkatli incelendiğinde burada da bir serzenişin bulunduğu fark edilir. Allah'ın kulundan borç istemesi kulun da vermemesi Allah'ın üzülmeye anlamına gelir.

¹⁷⁶ *Müsned (6, 7, 8, 9)* rivâyetleri bu durumdadır.

Metnin devamında “ve farkına varmadan vay dehrin musibetlerine diyerek beni azarlıyor/bana sövüyor” sözleri ise yukarıdaki metinlerde yer alan “insanoğlu dehre sövüyor” açıklamasının farklı bir şekilde ifade edilmesinden ibarettir. Zira hadisin devamında da belirtildiği gibi insanoğlu dehre sövdüğünde O’na sövmüş olmaktadır.

Yukarıdaki metinlerde Allah’ın dehr sayılmasının nedeni olarak zikredilen “geceyi ve gündüzü oluşturacak hüküm benim elimdedir” benzeri ifadeler bu metni aktaran hiçbir tarikte yer almamaktadır.

Dördüncü metin grubu, muhtelif tarikleri dikkate alınarak kendi bütünlüğü açısından incelendiğinde, metinlerin çok küçük kelime farklılıkları bulunmakla birlikte neredeyse tamamen birbirine benzer bir muhtevaya sahip oldukları anlaşılır. Söz konusu farklılıklar metinlerin anlamında herhangi değişiklik meydana getirmemektedir. Bu açıdan bakıldığında metinlerin iyi muhafaza edildiği söylenebilir.

Bu metnin yukarıdaki diğer metinlerden tamamen farklı bir yapıya sahip olması ise iki şekilde izah edilebilir. Birincisi bu metin manâ ile rivâyet edilmiş olabilir. Bu nedenle metninde değişiklik olmuştur. Bir diğer izah şekli ise hadis metninin Hz. Peygamber tarafından bir de bu şekilde söylenmiş olma ihtimalidir. Buna göre de Hz. Peygamber’den hadisi bu şekilde duyan sahâbiler böyle nakletmiştir. Böylece metinler arasında farklılıklar oluşmuştur.

Senedlerle metinler birlikte düşünüldüğünde her tabakada sadece birer râvi bulunan A’rec tariki olarak geçen *Hâkim 4*’ün sahîh, *Ahmed (14, 15)*, *Hâkim (5)*, *Ebû Ya’lâ (2)* ve *İbn Huzeyme rivâyetlerinin* de hasen hadis olduğu sonucuna ulaşılır. *Hâkim (3)* rivâyetinin ise hasen ligayrihî hükmünde olduğunu söylemek mümkündür.

III. Hadisin Yorumu

A. Dehr’in Anlamı ve Âlemdeki Yeri

Hadiste geçen “dehr” kelimesi (çoğulu: edhur ve dühûr) “mutlak zaman, sınırı belli olmayan uzun süre, çağ, devir, dünyanın ilk var oluşundan sonuna kadar geçecek müddet yani dünyanın ömrü” anlamlarına gelmektedir.¹⁷⁷ Kur’ân-ı Kerim’de “dehr” kelimesi iki yerde geçmektedir. Bunlardan, “*İnsanoğlu, var edilip bahse değer bir şey olana kadar, şüphesiz uzun bir zaman geçmemiş midir?*”¹⁷⁸

¹⁷⁷ Râğib el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 249; İbn Manzûr, *Lisân*, IV, 292-293; Cürçânî, *Ta’rifât*, s. 105; Zebîdî, *Tâc*, III, 219; Kurt, *Dehrî Kavramı*, s. 112-115.

¹⁷⁸ el-İnsân, 76/1.

meâlindeki âyette “dehr”, “uzun zaman” anlamındadır. “Hayat, ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız; bizi ancak dehr (zamanın geçişi) yokluğa sürükler” derler. Oysa onların bu hususta bir bilgisi yoktur, sadece, böyle sanırlar.”¹⁷⁹ âyetinde ise “zamanın gelip geçmesi” anlamında kullanılmıştır.

Günlük hayatta kullandığımız “zaman” kelimesi “dehr” kelimesinin anlamını karşılamaz. Zira zaman kelimesi şimdi, geçmiş ve gelecek için kullanılan sınırlı/belirli bir dilimdir. Dehr ise, “kesintisiz devam eden uzun zamana yani âlemin ömrüne” denir.¹⁸⁰ Bu açıdan bakıldığında Arapça’da dehr gibi genel anlamda zaman anlamı taşıyan başka kelimeler de vardır. Asr,¹⁸¹ hîn,¹⁸² hukub,¹⁸³ karn,¹⁸⁴ ebed¹⁸⁵ ve sermed¹⁸⁶ bunlardan bazılarıdır. Bu kelimeler bazı nüanslarla birbirlerinden ayrılmakla birlikte “devir, çağ, mutlak zaman, süre giden zaman” gibi anlamlara sahip olma bakımından dehr ile benzer anlam özellikleri taşımaktadırlar.

---

¹⁷⁹ el-Câsiye, 45/24.

¹⁸⁰ İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 292.

¹⁸¹ Asr, gece ve gündüz, tan yerinin ağarmasından güneş doğuncaya kadar olan zaman, ikinci vakti gibi anlamlara gelmekle birlikte “sürekli zaman” anlamı da taşımaktadır. Bu yönüyle dehr ile aynı anlama sahip olur. Bu kelimenin anlamları hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Manzûr, *a.g.e.*, IV, 575-581; Zebîdî, *a.g.e.*, III, 404-408.

¹⁸² Hîn, bir şeyin elde edilmesi ve meydana gelmesinin vakti, devam eden şey, ecel, süre, müddet, belirsiz zaman vb. anlamlarının yanı sıra mutlak zaman anlamına da gelir. Bu açıdan dehr ile bir anlam ilişkisi söz konusudur. Kelimenin anlamları hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Manzûr, *a.g.e.*, XIII, 133-136; Zebîdî, *a.g.e.*, IX, 187-189.

¹⁸³ Hukub, belirsiz uzun süre anlamına gelir. Ard arda geçen uzun seneleri kapsayan devir için bu kelime kullanılır. Akıp giden uzun süre anlamı taşıdığı için dehr ile anlam benzeşmesine sahiptir. Kelimenin anlamları hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Manzûr, *a.g.e.*, I, 324-326; Zebîdî, *a.g.e.*, I, 218-219.

¹⁸⁴ Karn, bir zaman dilimi içerisinde birbirine yakın yaşayan topluluk anlamına gelir. Bunun yanı sıra mutlak zaman, asır gibi uzun zaman dilimi anlamında da kullanılır. Karn kelimesinin anlam incelikleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Manzûr, *a.g.e.*, XIII, 331-342; Zebîdî, *a.g.e.*, IX, 305-310.

¹⁸⁵ Ebed, parçalara ayrılmayan devam eden süreç için kullanılan bir kelimedir. Bu yönüyle dehre benzer. Ebed kelimesi insan için kullanıldığında geleceğe doğru takdir edilen sonsuz zamanlarda varlığın sürekliliğini ifade eder. Allah Teâlâ için kullanıldığında ise O’nun varlığının zaman kaydından bağımsız olarak mutlak süreklilik anlamına gelir. Yüce Allah’la alakalı olarak çok derin anlamlar taşıyan ve bu yönüyle İslâm kelâmında üzerinde çokça durulan bu kelimenin anlamları hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Manzûr, *a.g.e.*, III, 68-70; Zebîdî, *a.g.e.*, II, 286-287.

¹⁸⁶ Sermed, bitmemek, devamlı ve sürekli olmak, yok olmamak anlamlarına gelir. Kesilmeden akıp giden uzun süre anlamı bakımından dehr ile benzerlik taşır. Kelimenin anlamları hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Manzûr, *a.g.e.*, III, 212; Zebîdî, *a.g.e.*, II, 375-376.

İnsanoğlu tarih boyunca dehri/zamanı anlama ve anlamlandırma gayreti içinde olmuştur. Bu çerçevede birçok farklı görüş ileri sürülmüş, her felsefi anlayış zamanı kendi sistemi ve düşünce yapısına uygun şekilde tarif etmeye çalışmıştır. Dehr/zaman hakkında yapılan tarifler ve zamanın hayatımızdaki yeri ile alakalı ileri sürülen görüşleri burada zikretmek ve tartışmak bu çalışmanın ana gayesi olmadığı için üzerinde durulmayacaktır.¹⁸⁷

Dehrin/zamanın kâinatta olup biten bütün olayların yaratıcısı olduğu anlayışına gelince, bu düşünce maddenin ve dolayısıyla âlemin ezeli olduğu ve bir yaratıcısının bulunmadığı şeklindeki materyalist inancın bir parçasıdır. Yani eğer âlem kendi kendine oluşmuşsa ve âlemde olan biten şeyler bir yaratıcı marifetiyle meydana gelmiyorsa o halde maddenin birleşip dağılması ve atomların tesadüfi bir şekilde buluşmaları gibi âlemin kendi kuralları, yani tabiat kanunları ve feleklerin hareketleri neticesinde meydana gelmektedir. Feleklerin hareketleri “dehr” ile ifade edilir. Şu halde dehr de madde gibi ezeldir; bir başlangıcı yoktur ve dehrde âlemdeki oluşum ve dönüşümleri meydana getirecek bir güç vardır. Bu anlayışın bir diğer yönü de âhiret hayatının reddedilmesidir. Yani maddenin çeşitli hareketleri neticesinde oluşmuş bir varlık, bu varlık insan da olabilir, zamanın akması sebebiyle sahip olduğu maddelerin (fiziki, kimyevî ve biyolojik özellikleri nedeniyle) miadı dolduğunda yok olur. Bu yok oluş o varlık için bir sondur. Ancak yok olan varlığı meydana getiren maddeler başka şekiller alarak yeni varlıklar olarak hayatîyetlerini sürdürürler.¹⁸⁸ Dolayısıyla yok olan insanın yeniden diriltilmesi ve ahiret adı verilen yeni bir hayat yaşaması söz konusu değildir.¹⁸⁹

Dehrin/zamanın âlemdeki oluş ve bozuluşlarda etkin olduğu şeklinde kısaca formüle edilebilecek bu anlayış ilk çağlardan itibaren çeşitli toplumlarda birçok taraftar bulmuştur. Câhiliye Araplarında da bu görüşü savunanların olduğunu yüce Allah Kur’ân-ı Kerim’de haber vermektedir. Câsiye sûresinde yer alan âyette geçen وما يهلكنا إلا الدهر ifadesindeki “dehr” kelimesinden hareketle, İslâm düşüncesinde bu görüşün temsilcilerine “Dehriyye” denmiştir.¹⁹⁰ Bununla birlikte

¹⁸⁷ Konu ile alakalı geniş bilgi için bkz. Goldziher, Ignaz, “Dehriyye”, *İA*, III, 512-513; Ritter, Helmut, “Dehriyye”, *İA*, III, 513-514; Altıntaş, Hayrani, “Dehriyye”, *DİA*, IX, 107-109.

¹⁸⁸ Maddecilerin ve dolayısıyla Dehrîlerin bir varlığın hayatîyetini yitirdikten sonra madde âleminde yeni bir varlık olarak mevcudiyetini sürdürdüğüne inanmaları onların tenâsüh inancına sahip olduklarını gösterir. Nitekim İbn Hazm (ö. 456/1064) *el-Fasl* adlı eserinde İslâm düşüncesinde tenâsüh inancını savunan fırkaları anlatırken Dehriyye’yi de bu inanca sahip bir grup olarak zikreder (İbn Hazm, *Fasl*, I, 90-91).

¹⁸⁹ Goldziher, “Dehriyye”, *İA*, III, 512; Altıntaş, “Dehriyye”, *DİA*, IX, 107.

¹⁹⁰ Altıntaş, *a.g.m.*, IX, 107.

bu isim çeşitli felsefi akımların materyalist yaklaşımlarını ortak bir kavramla karşılamak amacıyla da kullanılmıştır.¹⁹¹ İslâm düşüncesinde İbnü'r-Râvendî (ö. 301/913) gibi bazı şahıslar bu akımın öncüleri olarak kabul edilmekle birlikte İslâm inancına aykırı olan birçok görüş dehrilik olarak değerlendirilmiştir. Bu durum Dehriyye tabirinin belirli bir tanımının yapılmasını ve dehrilerle tam olarak kimlerin kastedildiğinin belirlenmesini zorlaştırmaktadır.¹⁹²

Yüce Allah'ın Kur'an'da genel hatlarıyla da olsa bu görüşün kodlarını vermiştir. İlâhî buyruk şöyledir:

"Hayat, ancak bu dünyada yaşadığımızdır. Ölüyoruz ve yaşıyoruz; bizi ancak dehr (zamanın geçişi) yokluğa sürükler" derler. Oysa onların bu hususta bir bilgisi yoktur, sadece, böyle sanırlar".

Buna göre Mekkeli müşriklerden bazıları Allah'ın varlığını ve dünyanın lütuf ve keremi neticesinde Allah tarafından yaratıldığını inkâr ediyorlardı. Bu düşüncenin bir ileri adımı olarak da dinlerin en temel öğretisi olarak kabul ettikleri ilâhî kanunları, ahiret hayatını,

---

¹⁹¹ A.y.

¹⁹² "Dehriyye", bu görüşü savunanların anlayışlarındaki ve onları tanımlayanların bakış açılarındaki farklılıklardan dolayı Maddiyyün, Muattıla ve Zenâdika gibi isimlerle de anılmışlardır. Sözgelimi Gazzâlî (ö. 505/1111), felsefecilerden bahsederken, kendisinden önceki felsefecileri üç gruba ayırmaktadır. Bunlar: Dehriyyün (Materyalistler), Tabiiyyün (Natüralistler) ve İlahiyyün (Metafizikçiler)dir. Gazzâlî bu ayrımı takiben, Dehriyyün'ün fikirlerini kısa ve öz bir şekilde şöyle özetler: "Bunlar, en eski filozoflardan bir zümredir. Kainatı idare eden ve her şeye muktedir olan bir yaratıcının varlığını inkâr etmişlerdir. Âlemin bir yaratıcı tarafından değil de, öteden beri kendiliğinden mevcut olduğunu, canlının meniden, meninin canlıdan vücuda geldiğini, böylece ebedî olarak devam ettiğini iddia etmişlerdir ki, bunlar zındıklardır." (Gazzâlî, *Munkız*, s. 48).

Şehristânî (ö. 548/1153) ise Dehrilere "Muattilatü'l-Arab" adını verir. Şehristânî'ye göre Dehriler Allah ve ahrete inanmayan, metafiziği kesinlikle reddeden sadece duyulur ve görülür nesnelere inanan materyalistlerdir. Şehristânî bunları aynı zamanda tabiiyyün-dehriyyün (natüralist-materyalistler) diye niteler (*Milel*, II, 3-5, 235). Cemâleddin Efgânî de (ö. 1314/1897) Dehriyye'yi natüralistler/tabiiyyün ve materyalistler/Mâddiyyün diye nitelemiştir. *er-Red ale'd-dehriyyîn* adlı eserinde "neyciri" (olarak adlandırdığı natüralistlerin, kozmolojik materyalist inanca sahip olduklarını söylemiştir (s. 45-49.)

Bir başka ayırıma göre de Dehriler, İslâm felsefesinin kollarından olan tabiat felsefesinin kısımlarından birisidir ki, bu ayırıma göre tabiat felsefesi ile uğraşanlar dörde ayrılırlar. Bunlar; Tabiatçılar (Natüralistler), Dehriler (Maddeciler), Batıniler ve İhvânu's-Safâ'dır. (Sunâr, *Varlık Hakkında Ana Düşünceler*, s. 170).

hesaba çekilmeyi, cennet ve cehennemi reddetmişlerdir. Bunların yerine zaman/dehr ve maddeyi koyarak âlemdeki tüm oluş ve yok oluşları bu iki şeyin gücüne bağlamışlardır.

Fahreddîn Râzî (ö. 606/1210) bu âyeti tefsir ederken Mekkeli müşriklerin söz konusu inanışlarını şöyle izah eder:

“Mekke müşriklerinin, hür irade sahibi, fâil bir ilâhı inkâr etme hususundaki şüphelerine gelince, bu da onların “bizi dehrden başkası helâk etmez” şeklindeki sözlerinden anlaşılır. Bu söz şu anlama gelir: ‘İnsanların üremesi, tabiatların kaynaşmasını gerektiren feleklerin hareketi sebebiyle olur. Bu kaynaşma, hususi bir biçimde gerçekleştiğinde hayat, başka bir tarzda meydana geldiğinde ise ölüm hadisesi tahakkuk eder. Şu halde hayatı ve ölümü gerektiren, tabiatların tesiri ve feleklerin hareketleridir. Bu konuda ayrıca hür ve irade sahibi bir fâilin bulunduğunu kabule gerek yoktur’. Buradan da bu grubun, hem ilâhı hem de öldükten sonra dirilmeyi ve kıyameti inkâr ettiği sonucu çıkar”.¹⁹³

Elmalılı Hamdi Yazır da yine bu âyette bahsedilen dehrin dünyaya etkisiyle alakalı Mekkeli Müşriklerin anlayışını yansıtırken şunları söyler: “Dehr/zaman yaratıcı Allah’ın kudretine delâlet eden her türlü acayıplıkları, gariplikleri içerir. Onun için ona Ebu’l-aceb (Aceb’in babası) denilmiştir. Külli veya cüz’î, alışılmış veya alışılmamış, acı ve tatlı, kârlı ve zararlı her türlü hareket ve olay, değişim ve başkalaşımın onda vaki olur. Devletler, milletler; nimetler, felaketler onda ortaya çıkar, onda büyür, onda son bulur, onda kalır. Hatta dehr ve zaman denilen şey kendisi Aceb’î-acâibât (şaşılacak şeylerin en şaşılana)dır. O bir taraftan ardı arkası kesilmeyen bir hareket ve cereyan arz eden bir değişim ölçüsü, bir taraftan da o hareketlerin ötesinde bir sükûn (durgunluk) ve sabitlik ifade eden sade bir süreç (devamlılık ölçüsü) olarak görünür”.¹⁹⁴

Dehr kelimesinin geçtiği İnsân/Dehr sûresinin ilk âyetlerinde âlemin ve insanın Allah tarafından yaratıldığını reddeden bu anlayış sahiplerine cevap niteliği taşıyan vurgular mevcuttur. Âyet-i kerîmelerde insan yaratılırken geçen belirsiz süre hatırlatılırken, aynı zamanda onun yaratılış aşamalarına dikkat çekilmiştir. Ayrıca yaratılan insanın değersiz bir varlık olduğu, bu derece değersiz bir varlık olmasına rağmen onu en güzel surette yaratan varlığın yüceliği hatırlatılmıştır. Böylece dehrilerin iddia ettiği gibi âlemin tabiat olaylarının hareketleri neticesinde var olmadığı, insanın hâdis olduğu ve her hâdisin mutlaka bir muhdisinin olması zorunlu olduğu için bu yaratıcının bizzat yüce Allah olduğu vurgulanmış, onların

¹⁹³ Râzî, *Tefsir*, XXVII, 231.

¹⁹⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, IX, 423-424.

görüşleri reddedilmiştir.¹⁹⁵ Zaten Câsiye sûresindeki âyette de onların bu görüşlerinin herhangi bir bilgiye dayanmadığı sadece tahminlerinden hareketle böyle düşündükleri belirtilmiştir. Tahminle ortaya atılan fikir de temelsiz olup, hiçbir anlam ifade etmemektedir.

B. Dehr'den Şikâyet ve Ona Sövme

Dehr'e böyle bir rol biçen bu anlayış sahipleri başlarına gelen her olaydan onu sorumlu tutmuş, zamanın yıkıcı tesirleri hayatlarında baş gösterdiğinde ellerinden bir şey gelmeyince çaresizliklerini ondan şikâyette bulunarak dillendirmişlerdir.

Bu şikâyetleri günlük konuşmalarına yansıdığı gibi edebiyatlarında da önemli bir yer işgal etmiştir. Birçok Arap şairi dehre/zamana olan kırgınlığını/şikâyetini şiirinde dile getirmiştir.

Sözelimi meşhur Arap şairi Teebbeta Şerran dehr/zamanı dizelerinde merhametsiz, soğukkanlı, kimsenin karşısında duramayacağı kadar acımasız bir güç olarak tasvir eder. Şiir şöyledir:

Dehr beni soydu. (Bu dehr öyle bir şeydir ki) komşusuna hakaret dahi edilemeyen gururlu dostu bile zulümle yere vurup soymuştu.¹⁹⁶

Amr b. Kamî'e de şöyle dile getirir zamana olan şikâyetini:

Görmediğim yerden ok attı bana zamanın kızları,
Kendisi atış yapmadığı halde atışa maruz kalanın hali nice olur!

Eğer atılanlar ok olsaydı korunurdum onlardan,
Fakat bana oksuz atış yapılıyor.
Kimi zaman iki avucumun bazen de sopa üzerinde,
Kalkabiliyorum ancak ayağa, bu atışlardan sonra.¹⁹⁷

---

¹⁹⁵ Kurt, *Dehrî Kavramı*, s. 124.

¹⁹⁶ Ebû Temmâm, *Divânü'l-Hamâse*, I, 246.

¹⁹⁷ Amr b. Kamî'e, *Divân*, s. 45-46.

Görüldüğü gibi şiirde zaman insana merhametsizce zulmeden onu yerlerde süründüren bir güç olarak tasvir edilmiştir. Bu güç insanı doğumundan yok oluşuna kadar takip eder; kişinin hayatının her anında etkin bir roledir. En sonunda da zaman yıkıcı gücünü gösterir ve yok eder. Durum bu safhaya gelince dehr yeni roller ve isimler kazanır. Meniye (çoğulu menâyâ), menûn, himâm, humme bu isimlerin en yaygınlarıdır.¹⁹⁸ Bu kelimelerin hepsi “mevt” kelimesi gibi ölüm anlamına gelir ancak bu, günlük hayatta kullandığımız basit anlamıyla anladığımız ölüm değildir. Mevt kelimesi biyolojik diyebileceğimiz doğal bir olayı ifade eder. Hâlbuki bu kelimeler dehrin yıkıcı gücü neticesinde meydana gelen yok oluşu ifade etmek için kullanılır. Mevt kelimesinin kullanıldığı öyle yerler vardır ki, onun yerine bu kelimelerden biri kullanılınca derhal anlamda büyük değişiklikler meydana gelir.¹⁹⁹

Dehrin insan hayatına etkisi ve gücü ile bağlantılı olarak ölümü ifade eden bir diğer kelime de “ecel”dir. Determinist bir anlayışla bakınca insan hayatı birbirini takip eden oluş ve bozuluşlar neticesinde çaresizce ölüme doğru gitmektedir. Sonunda da dehr tarafından belirlenmiş ecel denilen bir yok oluş zamanı vardır. Her insan her gün bu tayin edilmiş ecele doğru bir adım atmaktadır. O belirlenen süre gelince, bir insan ne kadar güçlü de olsa bu ecel denilen şeye boyun eğmek zorundadır. Bazen çok küçük ve cılız bir şey bile eceli gelen bir insanı yok etmeye muktedir olabilir. Bu güçsüz şeyleri muktedir kılan şey zamanın gücüdür. Onlar sadece birer vesiledir.²⁰⁰

Zamana bu tür güçler izafe eden bu anlayış sahipleri doğal olarak başlarına gelen her türlü olaydan zamanı sorumlu tutacaktır. Buna karşı yapabilecekleri hiçbir şey olmadığını düşündükleri için de karamsar bir hayat anlayışına sürüklenmişlerdir.²⁰¹

Dehre sövme anlayışı Araplardan İranlılara oradan da Türk İslâm dünyasına geçmiştir. Bugün Anadolu kültüründeki felek mefhumu ile Arapların dehr anlayışı arasında paralellikten söz etmek mümkün gözükmemektedir. Dilimizde de halen kullanılagelen “kahpe felek”, “zalim felek”, “feleğin sillesini yemek” gibi zamana şikâyet

¹⁹⁸ Bu kelimelerin geniş anlamları için bkz. Cevâd Ali, *Mufasssal*, VI, 152-160.

¹⁹⁹ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 120-121.

²⁰⁰ A. e., s. 121.

²⁰¹ Aslında Kur'ân ecel kavramını Câhiliye dönemindeki anlamıyla kullanmıştır. Ancak burada insanın hayatının sona ereceği eceli belirleyen güç dehr değil, Allah'tır. İslâm inancında ecel insan hayatının son noktası olarak da görülmemektedir. Tam tersine bambaşka bir hayatın başlangıcıdır. Bu anlamda ecel hayatın tamamen bitmesi değil bir başka hayat için bir geçiş noktasını temsil etmektedir. Bu inanç sebebiyle müslümanın hayata bakışında karamsarlık söz konusu olmaz.

belirten ifadeler Araplardaki dehr anlayışının Anadolu kültürüne etkisinin bir neticesidir.

Makalenin konusunu teşkil eden hadise bu bağlamda bakılınca yüce Allah'ın Kur'an'da ilâhî kelâmıyla insanların dikkatine sunduğu ve cehâletten kaynaklandığını belirttiği bu bâtil inanışı bir de elçisinin dilinden insanlara duyurmakta ve onları bu hatalı tutumlarını terk etmeleri için uyarmaktadır. Buna göre - vb. (Vay zamanın musibetlerine, ah zaman, kahrolası zaman, kahpe zaman/felek vb.) ifadelerle zamandan şikâyet etmek hatta ona sövmek yanlış bir davranıştır, bu nedenle de yasaklanmıştır.

Zemahşerî Câsiye süresindeki dehr âyetini açıklarken Mekkeli Müşriklerin zamanı her şeyin sebebi saydıkları için şiirlerinde sık sık zamandan şikâyet ettiklerini belirtir ve bundan dolayı Hz. Peygamber'in "dehre sövmeyiniz, çünkü dehr Allah'tır" dediğini söyler.²⁰² Bu yönüyle yukarıda ifade edildiği gibi Allah Elçisinin sözü zamana sövmekten insanları uzak tutmayı amaçlamaktadır.

C. Allah'ın Dehr Olması

Yüce Allah'ın dehre sövmeyi yasaklamasının nedeni sövenleri bu davranışa götüren zihinlerindeki şirk hatta tanrıtanımazlık ihtiva eden bâtil inanıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi dehre sövenler âlemdeki tüm olayların fâili olarak dehri görmektedir. Hâlbuki hadiste geçtiği şekliyle yüce Allah "dehr benim" veya "ben dehrim" ifadeleriyle dünyada olan biten tüm olayları bu tür dehrî bir anlayışa sahip olanların düşündüğü gibi zaman değil, tüm bu âlemi yaratan tek güç sahibi varlık olarak kendisinin düzenlediğini haber vermiştir. Yani "ben dehrim" ifadesi bir yönüyle "dehre nisbet ettiğiniz işleri evirip çeviren benim" anlamına gelir. Dolayısıyla bu tür şikâyetler ve sövüp saymalar dolaylı olarak Allah'ın yüce şahsiyetine yönelmektedir.²⁰³ Nitekim hadisin son kısmında "sizin dehre nisbet ettiğiniz olaylar benim elimdedir, bunların asıl fâili ve yaratıcısı benim" buyrulur bu hususa işaret edilmiştir.²⁰⁴ Kur'an'da muhtelif

²⁰² Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 512-513.

²⁰³ Buhârî şârihi İbn Battâl (ö. 449/1057) Allah'ın dehr olması sözünü açıklarken şu değerlendirmelerde bulunur: "Ben dehrim ifadesi, zaman içinde meydana gelen faydalı ve zararlı her şeyi ben yaparım anlamına gelir. Hadisteki "her iş benim elimdedir, gece ve gündüzü dönüştürürüm" sözüne dikkat etmiyor musunuz? Bu söz, gündüzler ve geceler olayların zarfıdır; olaylar bunların içinde meydana gelir demektir. Elinden hiçbir şey gelmediği açık olan zamana sövdüğünüz zaman, bu sövgünüz Allah'a gider. (*Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, X, 499)

²⁰⁴ Meşhur Buhârî şârihi Bedruddin el-Aynî (ö. 855/1451) bu hadisi açıklarken şunları söylemektedir: "İslam öncesi Cahiliye dönemi Araplarının bir kısmı gece ve gündüzün dönmesinden ibaret olan dehre söverlerdi. Çünkü bu insanlar Allah'a inanmaz ve bütün olayları zamana verirlerdi. Yani olayların meydana geldiği gece ve gündüze yüklerlerdi, her şeyin de zamanın emriyle

vesilelerle gece ve gündüzün nöbetleşerek değişmesinin Allah'ın varlığının en büyük alametlerinden biri olarak anlatılması²⁰⁵ hadisin bu son kısmının daha doğru anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. Yine Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde kendi varlığının bir delili olarak zamana ve ayrıca güneş, ay, gece, gündüz gibi zamansal ve hâdis olan varlıklar üzerine yemin etmiş olması da zamanın bizzat kendisi değil, O'nun yarattığı varlıklardan biri olduğunu göstermektedir. Zira yüce Allah'ın kutsallık arz eden varlıklar üzerine yemin etmesi Kur'an'ın üslubundandır. Böylece, o varlıkların değeri korunmaktadır. Allah "asr" ve "duhâ" gibi insanların nazarında çok önemli bu vakitlere yemin etmek suretiyle onları çeşitli konularda uyardığı gibi, aynı zamanda söz konusu vakitlerin şerefini de yükseltmiştir. Böylece Cahiliye Araplarının zarar, bela ve musibetleri zamana bağlayan anlayışına karşı Allah, zamana ve asra yemin ederek zamanın kendisinde kusur bulunmadığını, tersine onun mükemmel bir nimet olduğunu belirtmiştir.

Allah Şems Sûresi'nin ilk ayetlerinde, "*Güneşe ve onun aydınlığına and olsun. Onu takip ettiği zaman aya and olsun. Güneşi ortaya çıkardığı zaman gündüze and olsun. Onu örttüğü zaman geceye and olsun. Göğe ve onu yapana and olsun. Yere ve onu yuvarlayıp döşeyene andolsun*"²⁰⁶ buyurarak insanların kullandığı zaman birimleri ile bu zaman birimlerini belirlemek için kullandıkları hareketlerini takip ettikleri güneş ve aya yemin etmiştir. el-Fecr, el-Leyl, ed-Duhâ, el-Asr gibi birçok sûrede zamana yemin edilerek söze başlanmış, buna ilaveten zaman ifade eden bu kavramlar sûrelerin ismi olmuştur. Tüm bunlar zamanın önemine ve değerine işaret eden hususlar olmakla birlikte zamanın Allah'ın yarattığı bir şey olduğunu da göstermektedir.

Bu açıdan bakıldığında hadiste geçen "ben dehrim", "Allah dehrdir" ifadeleri Allah'ın zamanla özdeş yahut zamana bağlı olduğu şeklinde anlaşılmasına engel teşkil etmektedir. Allah Teala'nın hareketin miktarı oluşu anlamında zamandan ve zamanlı olmaktan münezzeh olduğu açıktır ve kelâm bilginlerinin bu hususta ittifakı vardır. Kelâm âlimleri Allah'ın zamandan münezzeh olduğunu belirtmek amacıyla O'nun sıfatlarının da zatı gibi ezeli olduğunu söylemişlerdir. Ancak bu, başka bazı tartışmaları da beraberinde

---

olduğuna inanırlardı. Bunlara Dehriler denirdi. İşte Hz. Peygamber'in (s.a.) bu hadisteki maksadı, sizden biriniz zamana sövmesin, çünkü zaman gerçek fail değildir, yapan Allah'tır. Bu musibetleri başınıza getirdiğine inandığınız zamana sövdüğünüzde, Allah'a sövmüş olursunuz. Çünkü musibetleri başınıza getiren zaman değil, Allah'tır. Cenab-ı Hak'ın 'Ben zamanım' demesi ise, 'Ben zamanın sahibiyim' anlamındadır." (*Umdetü'l-kârî*, XXII, 202).

²⁰⁵ el-Bakara, 2/164; Âl-i İmran, 3/190; Yunus, 10/6; el-İsra, 17/12.

²⁰⁶ eş-Şems, 91/1-6.

getirmiştir. Allah'ın sıfatlarının hâdis bir âleme taalluk etmesinin zâta bir değişme meydana getirip getirmeyeceği, zâta meydana gelecek bir değişikliğin Allah'ın da zamana bağlı olduğu gibi yanlış bir bilgiye neden olacağı endişeleri sıfatlar konusunda farklı fikirlerin tartışılmasına neden olmuştur. Sonuçta anlaşılması hayli zor olan sıfatlar konusunda, Mu'tezile ve felsefeciler sıfatların varlığını reddetmiş, Kerramiyye sıfatların varlığını kabul etmekle birlikte onların kadimliğini reddetmiş, Eş'âriiler ise sıfatların, zatın ne aynı ne de gayrı olduğu yönünde bir yaklaşım sergilemiştir.²⁰⁷

Ebû Muhammed b. Ebî Cemre'nin (ö. 699/1300) bu hadisle alakalı yaptığı şu açıklama konuya ışık tutar niteliktedir. "Bir sanat eserine hakaret edildiğinde bu hakaret aslında onu yapan sanatkâra edilmiş olur. Bu nedenle gece ve gündüze sövmek anlamsızca boyundan büyük bir işe kalkışmakla eşdeğerdir. İnsanlar aslında gece ve gündüze söverken çoğunlukla onun içinde olan olayları kastetmektedir. Hâlbuki hadiste bu olayları meydana getirme hususunda gece ve gündüzün hiçbir günahı yoktur denilerek gece ve gündüzün, yani dehrin bu dünyadaki olayları etkileme hususunda hiçbir etkisinin olmadığı ifade edilmek istenmiştir. Akıllı ve mükellef bir varlığın yaptığı işler şer'an ve lügat açısından fâiline izafe edilir. Allah'ın yaptığı işler de kendisi ile ilişkilendirilir. Kulların fiilleri, her ne kadar başlangıçta Allah'ın yaratması neticesinde meydana gelmiş olsa da, onların irade ve çalışmaları neticesinde meydana gelir ve bu nedenle yaptıkları işlerin hukuki sonuçları kendilerini ilgilendirir. Akılsız varlıkların yaptığı işler ise kudretli bir varlığın kudretiyle ilişkilidir. Bu anlamda gece ve gündüzün gerçekleşen olaylarda ne aklen ne şer'an ne de lügat açısından herhangi bir etkisi vardır. Hadiste kastedilen mana da işte budur."²⁰⁸

Hadisteki "ben dehrim" ifadesinin "müdebbiru'l-ümür" anlamında yani "ben önceden düşünüp işlerini ona göre ayarlayanım" şeklinde anlayanlar olduğu gibi "ben dehrin sahibiyim" diye yorumlayanlar da olmuştur. Bu ifadeyi mecâz ifade ettiğini düşünenler ise dehr kelimesini sınırı belli olmayan zamanında kabul ederek "ben ebedî olarak bakî olanım" şeklinde yorumlamışlardır.²⁰⁹

---

²⁰⁷ Taftâzânî, *Kelâm İlmi*, s. 160.

²⁰⁸ İbn Ebî Cemre, *Behcetü'n-nüfûs*, IV, 178.

²⁰⁹ İbn Hacer, *a.g.e.*, XXII, 275; Aynî, *a.g.e.*, XXII, 202; Kirmâni, *Şerhu'l-Buhâri*, XXII, 41.

Zamanın varlığını kabul etmeyen²¹⁰ ünlü mutasavvıf İbn Arabî (ö. 638/1240) ise “Allah dehrdir” ifadesini Allah’ın bizzat kendisi olarak yorumlamıştır. İbn Arabî’nin hadis hakkındaki açıklaması şöyledir: “Böylece Hz. Muhammed dehri Allah’ın hüviyeti saymıştır. Dehr, varlığı son bulmayan şey demektir. Dehrin hakikati ancak akılla kavranır. Dehr olan Allah’tır. Fakat bu sözlerden bilinen zaman tevehhüm edilmez.”²¹¹

Hadisteki “dehr benim”, “ben dehrim”, “Allah dehirdir” ifadelerini Allah’ın zâtı ve sıfatlarıyla bağlantılı olarak değil sadece ona verilen bir isim olarak değerlendirenler de vardır. Sözelimi İbn Hazm (ö. 456/1064) ve onun görüşlerini benimseyen zâhirîler “ben dehrim” ifadesini zâhir anlamında almak suretiyle dehri Allah’ın isimlerinden biri saymışlardır.²¹² Ancak bu görüş dünyanın ömrü anlamına gelen dehr kelimesini ebedî olan Allah’a vermenin hatalı bir yaklaşım olduğu söylenerek tenkit edilmiştir.²¹³

Sonuç

İnsan için kavranması zor bir olgu olan zamanın doğru olarak anlaşılabilmesine yardımcı olabilecek her bilgi büyük önemi haizdir. Hele hele vahiy bu konuda birinci derecede bilgi kaynağı olmak zorundadır. Zira zaman soyut bir olgudur, soyut bir şeyin vahyin yardımı olmadan anlaşılması ise pek güçtür. Kur’an’ı Kerim’de zaman hakkında insanlara bilgi sunan birçok âyet mevcuttur. Bunun yanı sıra Hz. Peygamber de yeri geldikçe insanların zamanı doğru algılayabilmeleri için bazı açıklamalar yapmıştır. Tüm bunlar zamanı anlamlandırabilme hususunda insanoğluna ayağını basacağı sağlam bir zemin sağlayan önemli malzemelerdir. Yüce Allah tarafından Elçisi’nin sözleriyle insanlara aktarılan “*zamana sövmeyiniz, çünkü zaman Allah’tır*” kudsî hadisi de zaman hakkında düşünce üretme gayretindeki insanlara açılım sağlayabilecek önemli bir bilgi niteliğindedir.

---

²¹⁰ Dehr’i, feleklerin kat ettiği vehmî bir süre olarak tanımlayan İbn Arabî (*Fütühât*, III, 546; IV, 265) zamanın varlığını kabul etmez. Onun bu konudaki açıklaması şöyledir: “ ” zamanı öğrenmek için kullanılan bir soru kelimesidir. Bu sebeple onun varlığı bulunmayan vehmî bir şey olması gerekir. Zaman kendiliğinden varlığı bulunan bir şey olsaydı Hakk’ın bağımlı olmaktan münezzeh olması doğru olmazdı. Çünkü zamanın hükmü Allah’ı takyid ederdi. Zaman bir yokluktur, onun varlığı olmaz (*A.e.*, III, 546-547).

²¹¹ İbn Arabî, *a.g.e.*, IV, 265.

²¹² İbn Hacer, *a.g.e.*, XXII, 276; Kastallâni, *İrşâdü’s-sârî*, VII, 339. Buhârî şârihlerinin zikrettikleri (Kastallâni bu bilgiyi vurgulu bir şekilde zikreder, İbn Hacer’in de bu bilgiyi verip tenkit eder) İbn Hazm’ın böyle bir görüşüne, onun bilinen ve meşhur eserlerinde rastlanamamıştır.

²¹³ İbn Hacer, *a.g.e.*, XXII, 276.

Birçok tariki olan bu hadisin senedleri hadis tenkidi açısından incelendiğinde tariklerin çoğunluğunun sahih ya da hasen olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum hadisin sahih bir yolla kaynaklara ulaştığını göstermektedir.

Senedlerle metinler birlikte düşünüldüğünde, metinlerdeki değişimlerin mana rivâyetinden kaynaklanan makul ve mantıklı değişimler olduğu, dolayısıyla hem sened hem de metin tenkidi açısından hadisin sahih ya da hasen olduğu anlaşılmaktadır.

Hadisteki “ben dehrim” veya “dehir benim” ifadeleri Yüce Allah’ın dehr ile özdeş yahut zamanla kayıtlı olduğu şeklinde anlaşılabilir. Peygamber’in böyle bir şey söylemeyeceği iddia edilmek suretiyle hadisin sübutu ve sıhhati hususunda şüphe izhar edilmemeli, bu sözle, insanların dehre nisbet ettiği olayları gerçekte Allah’ın yarattığı anlaşılmalıdır. Zaten hadiste yer alan “kâinattaki her iş benim elimdedir, gece ve gündüzü ben dönüştürürüm” açıklaması söz konusu ifadenin nasıl anlaşılması gerektiği hususunda yeterli bir ipucu niteliği taşımaktadır. Ayrıca bu ifade dehrin Allah’ın isimlerinden biri olduğu şeklinde aşırı bir şekilde yorumlanmamalıdır.

İslâm düşünce tarihine bakıldığında, birkaç istisna hariç, bilgilerin büyük çoğunluğunun bu hadisi doğru anladığı görülmektedir.

Hadis şerhlerinde bu hadisin yorumlarının konunun önemiyle paralel bir derinlik ve genişlikte olmadığı dikkat çekmektedir. Bu şerh denemesi hadise/konuya boyut kazandırma açısından bir başlangıç ve tartışma zemini niteliği taşımaktadır. Bu araştırmaya yapılan tenkitlerle ve yapılacak başka araştırmalarla hadisin/ konunun daha derinlemesine yorumlanacağı ve anlaşılacağı ise muhakkaktır.

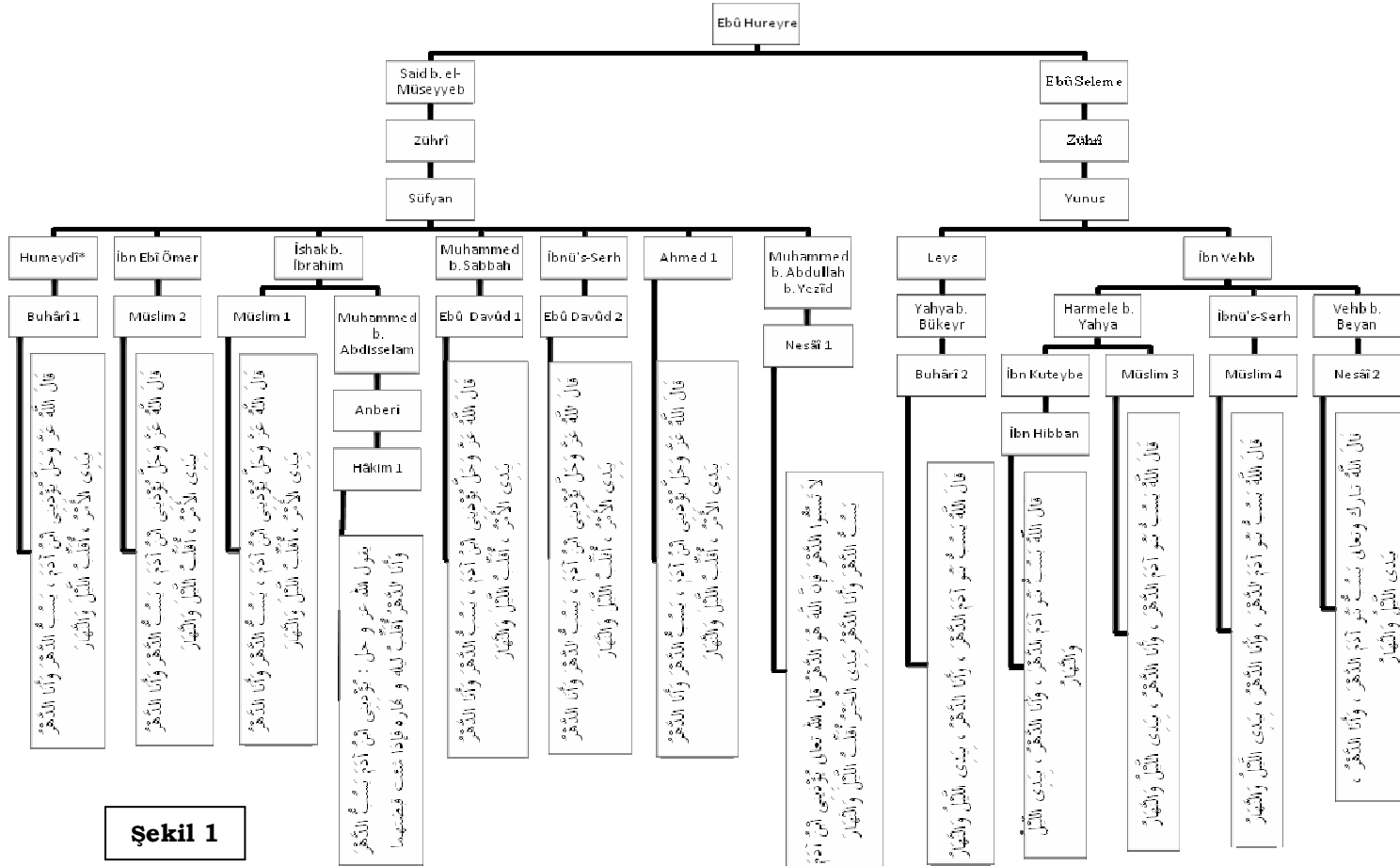
Kaynakça

- Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, (thk. Subhî es-Sâmerrâi-Mahmud Muhammed Halil es-Sâidi), Beyrut 1408/1988.
- Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San‘ânî, *el-Musannef*, I-XI, el-Mektebül-İslâmî, Beyrut 1403/1983.
- Ahmed, Ebû ‘Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, I-VI, Çağrı Yay. İstanbul 1982.
- Altıntaş, Hayrani, *“Dehriyye”*, DİA, İstanbul 1994, IX, 107-109.
- Amr b. Kamî’e, *Divânu Amr b. Kamî’e*, (thk. Hasen Kâmil Sayrafî), Kahire 1965

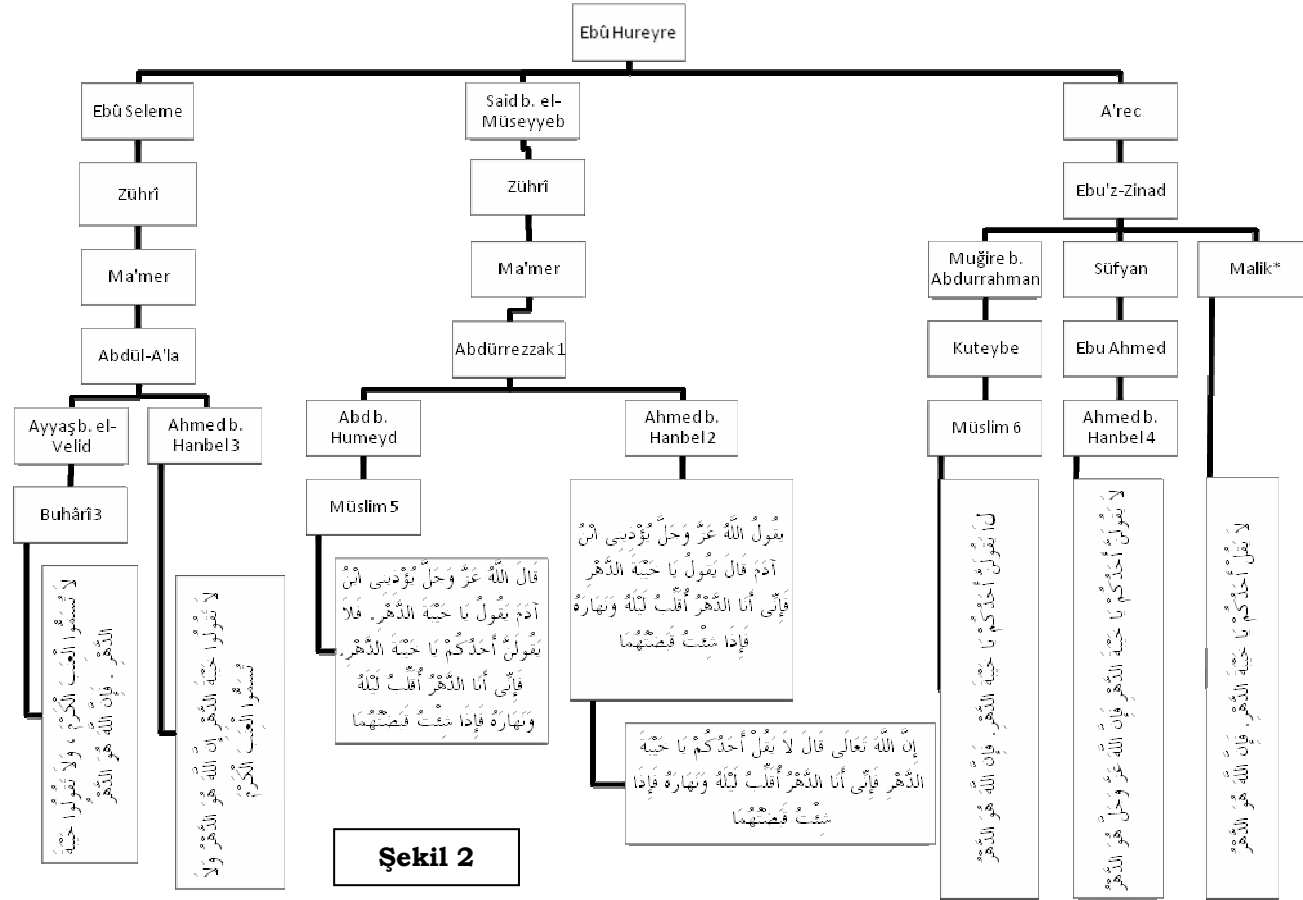
- Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Dımaşk ts.
- Buhârî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İsmâ'îl, *el-Câmi'u's-sahîh*, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul 1979.
- , *Kitâbu't-Târîhi'l-kebîr*, I-IX, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Haydarâbad 1943.
- Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1980.
- Cürcânî, eş-Şerîf 'Ali b. Muhammed, *Kitâbü't-Ta'rifât*, Beyrut 1403/1983.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, I-V, İstanbul 1981.
- Ebû Temmâm, Habîb b. Evs et-Tâî, *Dîvânü'l-Hamâse*, I-II, Kahire 1904.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsilî*, I-XVI, (thk. Hüseyin Selim Esed), Beyrut 1404/1984.
- Efgânî, Cemâleddîn, *er-Red ale'd-dehriyyîn*, (trc. Abduh, Muhammed), Kahire 1354/1935.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, İstanbul ts.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *el-Munkizu mine'd-dalâl ve'l-müfsihu mine'l-ahvâl-Dalâletten Hidâyete*, (çev. A. Subhi Furat), İstanbul ts.
- Goldziher, Ignaz, "Dehriye", *İA*, İstanbul 1988, III, 512-513.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*, I-IV, Haydarâbâd 1334-1342.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut ts.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, *Buğyetü'l-bâhis 'an zevâ'idi Müsnedi'l-Hâris*, I-II, (thk. Hüseyin Ahmed Salih el-Bâkirî), Medine 1413/1992.
- Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr, *Müsnedü'l-Humeydî*, I-II, (thk. Habîburrahmân el-A'zamî), Beyrut ts.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. 'Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'ricâl*, I-VIII, Beyrut 1404/1984.
- İbn Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Ali, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, I-IV, Kahire ts.
- İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, Riyad 1420/2000.

- İbn Ebî Cemre, Ebû Muhammed Abdullah b. Sa'd el-Endelûsî, *Behcetü'n-nüfûs ve tehallihâ bi ma'rifeti mâ lehâ vemâ aleyhâ*, I-IV, Beyrut ts.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Ebî Hâtîm er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Beyrut 1371/1952-1373/1953.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. 'Alî el-'Askalânî, *Fethu'l-bârî*, I-XXVIII, Kahire 1398/1978.
- , *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, Beyrut 1968.
- , *Lisânü'l-Mizân*, I-VIII, Beyrut 1406/1986.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed ez-Zâhirî, *el-Fasl fî'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, I-V, Beyrut 1406/1986.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *el-İhsân fî Tertîbi Sahîhi İbn Hibbân*, I-X, (thk. Yûsuf Kemâl el-Hût), Beyrut 1407/1987.
- , *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ'i ve'l-metrûkîn*, I-III, (thk. Mahmûd İbrahim Zâyed), Halep 1396/1976.
- , *Kitâbü's-sikât*, I-IX, Haydarâbâd 1973.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî, *Sahîhu İbn Huzeyme*, I-IV, (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), Beyrut 1395/1975.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâ'îl b. Kesîr ed-Dîmeşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, (thk. Mustafâ es-Seyyid Muhammed, Muhammed es-Seyyid Reşâd), I-XV, Cize 1421/2000.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mûkerrem el-İfrîkî el-Mısırî, *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Beyrut ts.
- İbn Sa'd, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-IX, Beyrut ts.
- İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Fellâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, I-VIII, Beyrut ts.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Ankara ts.
- Kastallânî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X, Beyrut.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut 1401/1981.
- Kurt, Hasan, "Semantik Açıdan Dehrî Kavramı ve Kelâmcıların Dehrîlere Bakışı", Sakarya Ün. İlahiyat Fak. Der., 2006/14, s. 111-139.
- Mâlik, Ebû 'Abdillâh Mâlik b. Enes el-Medenî, *el-Muvatta'*, (thk. Muhammed Fuâd 'Abdülbâkî), I-II, Kâhire ts.

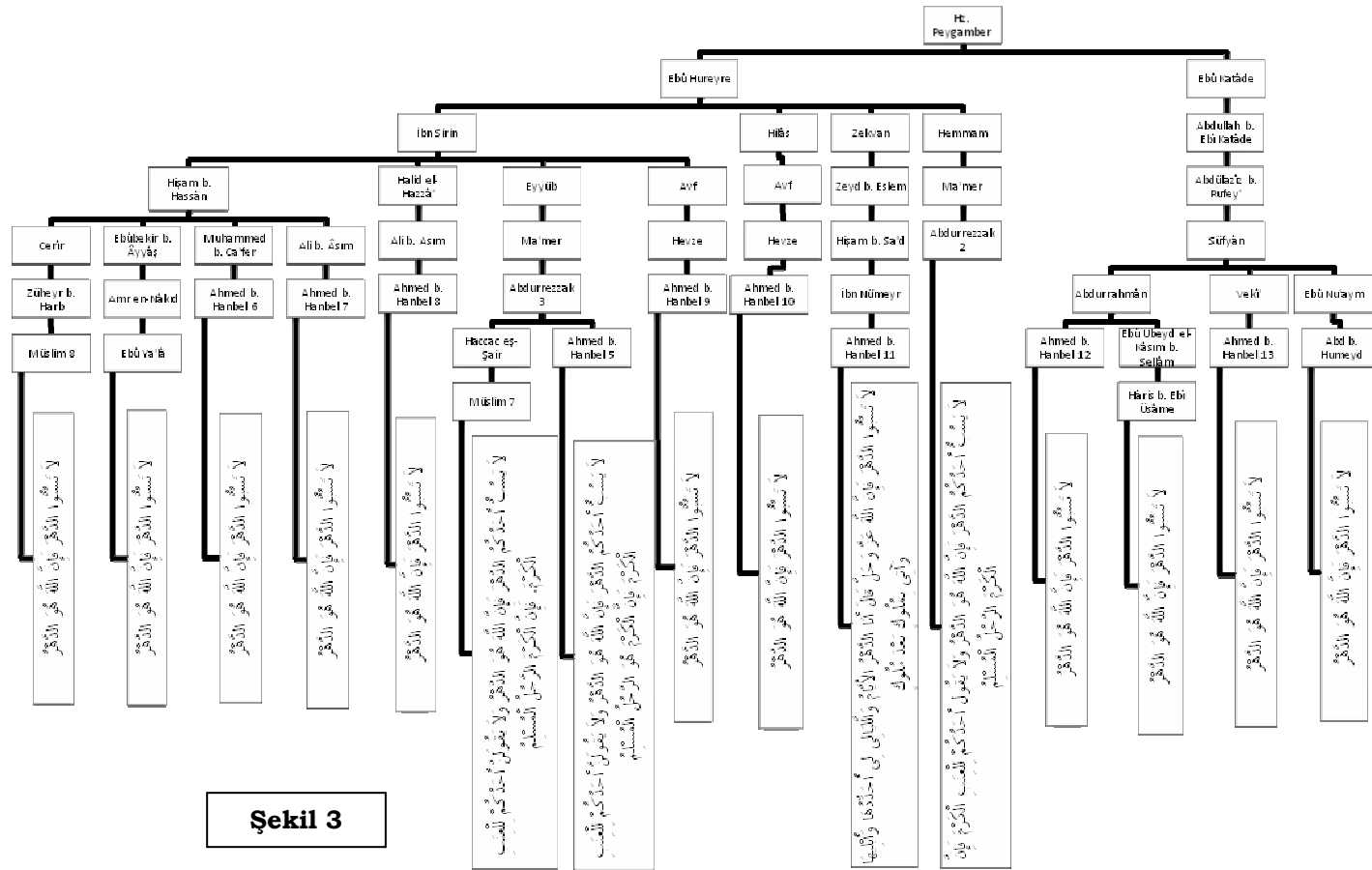
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdirrahmân, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, (thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut 1413/1992.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, (thk. Muhammed Fuâd 'Abdülbâkî), I-V, Kâhire 1374/1955.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb, es-*Sünenü'l-kübrâ*, (thk. 'Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî-Seyyid Kisrevî Hasen), I-VII, Beyrut 1411/1991.
- , *ed-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, (thk. Kemal Yûsuf el-Hût), Beyrut 1405/1985.
- Râgib, Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî, el-*Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ahmed Halefullah), Mısır 1970.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-kebîr-Mefâtihu'l-gayb*, I-XXXII, Beyrut, 1411/1990.
- Ritter, Helmut, "*Dehriyye*", *İA*, İstanbul 1988, III, 513-514.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-nihal*, (thk. Muhammed Seyyid Keylânî), I-II, Kahire 1381/1961.
- Safedî, Salâhüddîn Halîl b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXX, Wiesbaden, Beyrut 1962-2004.
- Sunâr, Cavit, *Varlık Hakkında Ana Düşünceler*, Ankara 1977.
- Sübki, Tâcüddîn 'Abdüvehhâb b. 'Alî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, (thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî), I-X, Kâhire 1383/1965.
- Taftâzânî, Sa'duddîn Mes'ud b. Ömer, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-Akâid* (Haz: Süleyman Uludağ), Dergâh Yay., İstanbul 1999.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, (thk. Abdülmu'tî Emin Kal'acî), I-IV, Beyrut 1984.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed Murtezâ el-Huseynî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, I-X, Beyrut 1306.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, I-XXIII, Beyrut 1405/1985.
- , *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Beyrut 1376-1956.
- , *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, I-IV, Beyrut 1382/1963.
- Zemahşerî, Cârullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl*, I-IV, Beyrut ts.

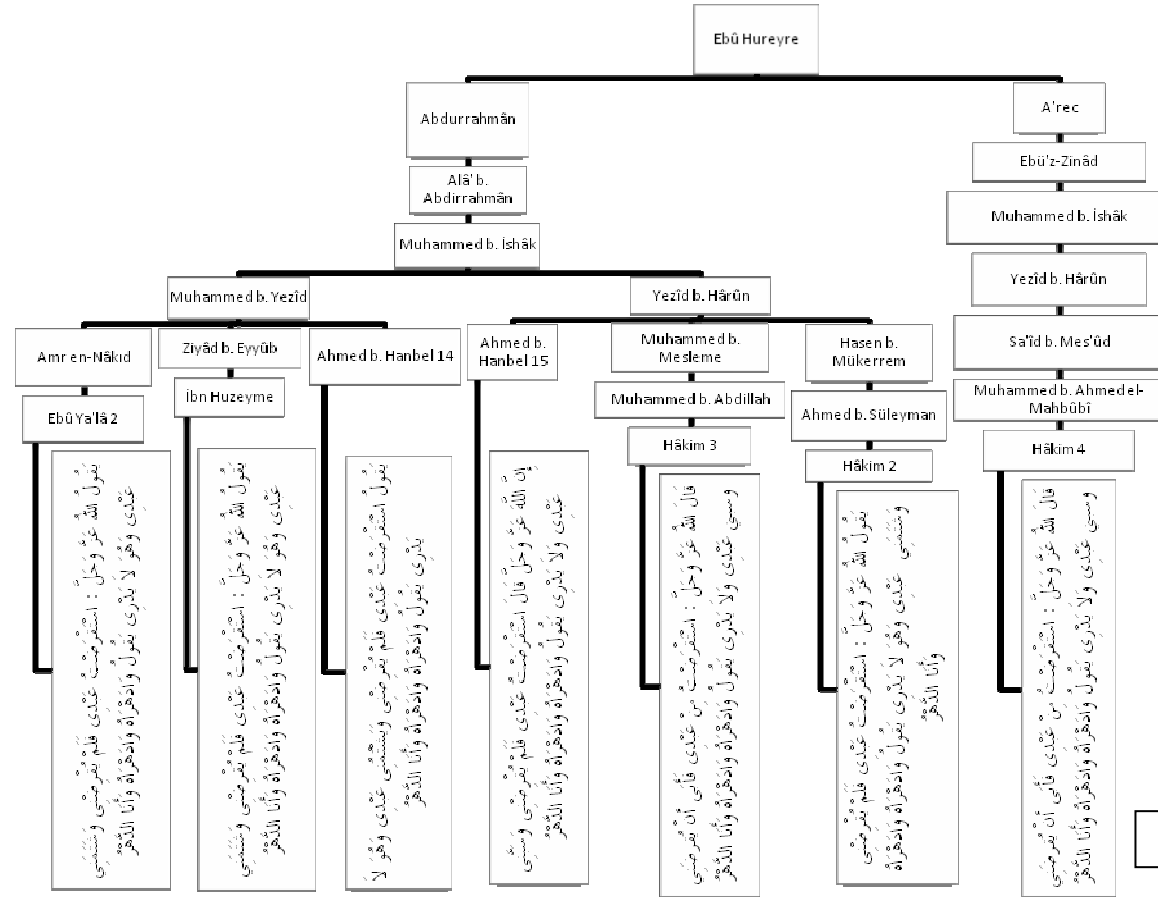
Şekil 1

Şekil 2

Şekil 3

Şekil 4

